

**Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Tarihinde Bir Ulemâ Silsilesi: Mergînânî/
Özkendî Ailesinin İlim Geleneğindeki Yeri**

A Scholarly Lineage in the History of Hanafî Jurisprudence in Transoxiana: The
Place of the Marghînânî/Uzkandî Family in the Scholarly Tradition

Dr. Öğr. Üyesi Zharkynbai Sebetov

Os Devlet Üniversitesi
Din Bilimleri Fakültesi | Din Bilimleri ve Genel
Eğitim Disiplinleri Anabilim Dalı,
uzgents@gmail.com
Bişkek/Kırgızistan

Osh State University
Faculty of Religious Studies | Department of Religious
Studies and General Educational Disciplines
https://orcid.org/0009-0003-6379-3423
https://ror.org/0449rh157

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	03 Ocak January 2026
Kabul Tarihi Accepted	29 Nisan April 2026
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2026
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Sayı Issue	45
Sayfa Pages	195-232

Atf | Cite as

Sebetov, Zharkynbai. "Mâverâünnehir Hanefî Fıkıh Tarihinde Bir Ulemâ Silsilesi: Mergînânî/
Özkendî Ailesinin İlim Geleneğindeki Yeri". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 45
(Haziran 2026), 195-232.

<https://doi.org/10.56361/usul.1855025>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından ince-
lenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article has been reviewed by at least two
referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif
hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC
4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s)
the copyright to their work licensed under the
CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemekte olup yalnızca literatür taramasına dayanmaktadır; çalışmada
bilimsel ve etik ilkelere uyulmuş, tüm kaynaklar kaynakçada belirtilmiştir.
This study does not require ethics committee approval and is based solely on a literature review; scientific and
ethical principles have been followed throughout the study, and all sources are listed in the references.
(Zharkynbai Sebetov).

Yapay Zeka Kullanımı | Use of Artificial Intelligence

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama
kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri
ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. | No artificial intelligence-based tools or
applications were used in the preparation of this study. The entire content was produced by the
author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Öz

Hanefî fıkıh tarihine baktığımızda aynı soy ve aileden gelen çok sayıda fakihin bulunduğunu ve bazı tarih ve tabakat eserlerinde bu aile bağlarına işaret edildiğini görmekteyiz. Bu makale, Hanefî fıkıh tarihinde Mâverâünnehir'de V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarda etkin olmuş Mergînânî/Özkendî ailesinin fıkıh silsilesini, ilmî faaliyetlerini ve bu ilmî gelenek içerisindeki konumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Konunun önemi, Hanefî fıkıhının Orta Asya'da kurumsallaşmasında ve ilim geleneğinin nesilden nesile aktarılmasında ulemâ ailelerinin merkezi rolünü aydınlatmasından kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda başta tabakat ve fetâvâ eserleri olmak üzere birincil kaynaklara dayanan biyografik ve eleştirel analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırma, ailenin bilinen ilk üyesi Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'den (ö. 477/1084) Kādîhan lakabıyla tanınan Hasan b. Mansûr el-Özkendî'ye (ö. 592/1196) kadar uzanan dört kuşağı kapsamaktadır. Araştırmamız sonucunda ulaşılan temel tespit, Mergînânî ve Özkendî nisbelerinin makalede söz konusu olan tek bir ulemâ ailesine ait olduğu ve bu ailenin fertlerinin baba-oğul, amca-yeğen, dede-torun gibi yakın akrabalık bağları üzerinden fıkıh ilmini sürdürmüş olduğudur. Ancak hoca-öğrenci ilişkisi sadece aile bireyleri arasında sınırlı kalmamış, dönemin önde gelen âlimlerinin derslerine katılmak ve ilim tahsili için bölgenin farklı şehirlerine seyahat etmek gibi yollarla da gerçekleşmiştir. Mergînânî/Özkendî ailesi Mâverâünnehir'de Hanefî fıkıhına yön veren köklü ulemâ ailelerinden biri olarak bölgede fıkıh ilminin gelişimine büyük katkı sağlamış, ilmi hem aile içinde hem de dönemin diğer saygın âlimleriyle etkileşim içinde sürdürerek sonraki dönem Hanefî fıkıhı üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî mezhebi, Mâverâünnehir, Mergînânî, Özkendî

Abstract

The history of Ḥanafī jurisprudence reveals a significant number of jurists hailing from common lineages, a phenomenon frequently documented in historical and ṭabaqāt (biographical) literature. This article aims to determine the jurisprudential lineage, scholarly activities, and position within the intellectual tradition of the Marghīnānī/Uzkandī family, who were active in Transoxiana during the 5th/11th and 6th/12th centuries in the history of Ḥanafī fiqh. The significance of this study lies in its clarification of the central role played by scholarly families in the institutionalization of Ḥanafī law and the intergenerational transmission of scholarly traditions throughout Central Asia. Using a biographical and critical analysis based on primary sources, particularly the ṭabaqāt and fatāwā literature, the research encompasses four generations of this lineage. This scope spans from the family's first known member, Abdulazīz b. Abdurrazzāq al-Marghīnānī (d. 477/1084), to the renowned Ḥanafī scholar Ḥasan b. Maṣṣūr al-Uzkandī (d. 592/1196), widely recognized as Qādī Khān. The primary finding of this research confirms that ansāb (patronymics) al-Marghīnānī and al-Uzkandī belong to the same scholarly family that sustained legal knowledge through close kinship ties, including father-son and uncle-nephew relationships. Moreover, their intellectual development was not confined to family circles; it also flourished through scholarly travel and participation in lectures by other prominent contemporary scholars. Consequently, as a deep-rooted family shaping Ḥanafī law in Transoxiana, the al-Marghīnānī/al-Uzkandī family contributed significantly to regional legal science and left an enduring impact on subsequent Ḥanafī jurisprudence through their extensive scholarly interactions.

Keywords: Islamic Law, Ḥanafī school, Transoxiana, al-Marghīnānī, al-Uzkandī

سلسلة علمائية في تاريخ الفقه الحنفي ببلاد ما وراء النهر : مكانة أسرة الميرغيناني/الأوزكندي في التراث العلمي

الملخص

عند النظر في تاريخ الفقه الحنفي نجد عددًا كبيرًا من الفقهاء الذين ينتمون إلى سلالة وأسرة واحدة ، كما نلاحظ أن بعض كتب التاريخ والطبقات قد أشارت بوضوح إلى هذه الروابط الأسرية . وتهدف هذه المقالة إلى تحديد السلسلة الفقهية لأسرة الميرغيناني/الأوزكندي وبيان نشاطها العلمي ، وإسهاماتها في المذهب الحنفي ، والكشف عن موقعها في التراث الفقهي في بلاد ما وراء النهر التي كانت لها فيها حضور فاعل خلال القرنين الخامس والسادس الهجريين (الحادي عشر والثاني عشر الميلاديين) . وتكمن أهمية الموضوع في تسليطه الضوء على الدور المركزي الذي اضطلعت به بعض أسر العلماء في مأسسة الفقه الحنفي في آسيا الوسطى ونقل التراث العلمي من جيل إلى جيل . وقد اعتمدت الدراسة منهج التحليل البيوجغرافي والنقدي المستند إلى المصادر الأولية ، وفي مقدمتها كتب الطبقات والفتاوى . ويغطي البحث أربعة أجيال تبدأ من أول فرد معروف للأسرة وهو عبد العزيز بن عبد الرزاق الميرغيناني (ت 774هـ/780م) ، وتنتهي بالعالم الحنفي الشهير الحسن بن منصور الأوزكندي المعروف بلقب قاضينخان (ت 295هـ/691م) . وقد خلص البحث إلى أن نسبتي الميرغيناني والأوزكندي تعودان لأسرة علمية واحدة ، وأن أفراد هذه الأسرة وصلوا خدمة علم الفقه من خلال وشائج قرابة وثيقة (الأب والابن ، والعمة وابن الأخ ، والجد والحفيد) . غير أن علاقات التلقي والتعليم لم تنحصر في نطاق الأسرة فحسب ، بل امتدت أيضًا من خلال المشاركة في دروس كبار علماء العصر والارتحال إلى مدن مختلفة لطلب العلم . وبناءً عليه ، فإن أسرة الميرغيناني/الأوزكندي ، بصفتها إحدى أسر العلماء العريقة التي وجهت مسار الفقه الحنفي في بلاد ما وراء النهر ، قد ساهمت بشكل كبير في تطوير علم الفقه في المنطقة ، وتركت أثرًا باقياً في الفقه الحنفي في العصور اللاحقة .

الكلمات المفتاحية : الفقه الإسلامي ، المذهب الحنفي ، ما وراء النهر ، الميرغيناني ، الأوزكندي

Giriş

İslâm tarihi boyunca, özellikle fıkıh ve hadis gibi ilim dallarının gelişiminde ve aktarılmasında ulemâ aileleri kritik bir rol oynamıştır. İlim, genellikle babadan oğula, dededen toruna geçen güçlü bir ailevî miras olarak görülmüş, bu durum mezheplerin tedrisatını ve fikhî geleneklerini sağlam temeller üzerine oturtmuştur. Hanefî mezhebi, bilhassa kuruluş coğrafyaları olan Irak ve sonraki dönemlerdeki ana merkezi Mâverâünnehir’de bu ulemâ sülaleleri sayesinde gelişimini sürdürmüştür. Mâverâünnehir’de Burhân, Mahbûbî, Saffâr, Pezdevî ve Nesevî gibi aileler, kendi dönemlerinde fıkıh alanında otorite haline gelmiş ve sonraki yüzyılların fikhî literatürünü derinden etkilemiştir. Bu köklü ulemâ zincirinin önemli bir halkasını ise V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarda etkinliğini gösteren Mergînânî/Özkendî ailesi teşkil etmektedir.

Bu ailenin nisbeti, Mâverâünnehir’in Fergana bölgesinde bulunan iki önemli şehre dayanır. Mergînân (günümüz Özbekistan’ın bir şehri) ve Özkent (günümüz Kırgızistan’ın bir şehri), Karahanlılar döneminde Türk-İslâm kültürünün ve ilim hayatının yükseldiği merkezlerdir. Aile fertlerinin bu iki farklı şehre nisbetle el-Mergînânî ve el-Özkendî olarak anılması, ailenin Fergana bölgesindeki yaygın etkinliğini ve coğrafi hareketliliğini göstermektedir. Aile içindeki hoca-öğrencilik ilişkisinin baba-oğul, dede-torun ve amca-yeğen gibi akrabalık bağları üzerinden sürmesi, ailenin ilmî kimliğini muhafaza ettiğini teyit ederken, aynı zamanda dönemin önde gelen âlimlerinden ders alarak ilmî silsileyi dışarıya da açmışlardır.

Mergînânî/Özkendî ailesine dair temel biyografik veriler, Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî’nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü’l-mudîyye*’sinde bazı üyelerle sınırlı kalacak şekilde yer alırken, Mahmud b. Süleyman el-Kefevî’nin (ö. 990/1582) *Ketâibü a’lâmi’l-ahyâr*’ında daha geniş bir anlatım söz konusudur. Modern literatürde ise Kazakistanlı İslâm araştırmacısı Aşirbek Muminov, *Hanafitskiy mazhab v istorii Tsentralnoy Azii (Orta Asya Tarihinde Hanefî Mezhebi)* adlı monografisinde¹ ve Hasan Güçlü, *Kefevî’nin Ketâib’i Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin I. Mâverâünnehir Dönemi* adlı doktora tezinde² bu aileye dair verileri Kefevî’nin eserini esas alarak çok daha sistematik ve düzenli bir şekilde ortaya

1 Aşirbek Muminov, *Hanafitskiy mazhab v istorii Tsentralnoy Azii* (Almatı: Kazak Entsiklopediyası, 2015).

2 Hasan Güçlü, *Kefevî’nin Ketâib’i Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin I. Mâverâünnehir Dönemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2024).

koymuşlardır. Söz konusu araştırmacılar, sadece aile fertleri arasındaki biyografik bağlara değil, bu silsilenin bölgedeki diğer önemli ulema aileleriyle olan münasebetlerine ve sıhrî bağlarına da değinerek ailenin Mâverâünnehir fıkıh dünyasındaki konumunu daha belirgin hale getirmişlerdir. Ancak, bu çalışmalarda aile üyeleri hakkında önemli bilgiler bulunsa ve aileler arası bağlara temas edilse de bu değerlendirmeler genel bir ulema atlası sunmanın veya geniş kapsamlı bir biyografik dökümün parçası olması hasebiyle nispeten kısa ve sınırlı kalmıştır. Nitekim *TDV İslâm Ansiklopedisi* gibi temel başvuru kaynaklarında da aile fertlerinden yalnızca Kādîhan müstakil bir madde olarak yer bulabilmiş,³ silsilenin diğer üyeleri ve ailenin bir bütün olarak Hanefî hukuk düşüncesindeki kurumsal sürekliliği yeterince vurgulanmamıştır. Mergînânî ve Özkendî nisbelerinin aynı sülaleye aidiyetini ve bu sülalenin kuşaklar arası ilmî mirasını araştırmanın merkezine alan bütüncül ve müstakil bir çalışma literatürde henüz mevcut değildir. Dolayısıyla bu çalışma, ailenin bilinen ilk üyesi Abdülazîz b. Abdürrezzâk'tan itibaren dört kuşaklık silsileyi ana inceleme konusu yaparak literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın yöntemi, Hanefî tabakat ve fetâvâ literatürlerindeki bilgilerin (özellikle İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147 [?]), Rükneddin Muhammed b. Abdüresîd el-Kirmânî (ö. 565/1169) ve Burhâneddin Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 570/1174) eserlerindeki atıflar) karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi ve biyografik bilgilerin kronolojik olarak yeniden inşa edilmesine dayanmaktadır. Bu yöntemle, Mergînânî ve Özkendî nisbelerinin tek bir aileye ait olduğu netleştirilmektedir.

1. Ailenin Nisbet Edildiği Şehirler: Merginân ve Özkent

Tarihî ve kültürel zenginliği ile öne çıkan Mâverâünnehir bölgesi, özellikle Hanefî fıkının gelişimi açısından kritik öneme sahip olmuştur. Bu fikhî geleneğin kökleşmesinde, Fergana Vadisi'nde yer alan Mergînân ve Özkent şehirleri gibi ilim merkezleri belirleyici rol oynamıştır. Günümüzde iki farklı Orta Asya ülkesinde bulunan Mergînân ve Özkent, Karahanlılar döneminde hem siyasi hem de ticari birer merkez haline gelmiştir. İslam coğrafyacıları ve seyyahları tarafından övgüyle bahsedilen bu şehirler, aynı zamanda çok sayıda âlimin yetiştiği önemli ilim yuvaları olmuştur.

3 Ahmet Özel, "Kādîhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/121-123.

1.1. Mergînân

Mergînân, günümüzde Özbekistan'ın doğusunda bulunan Fergana vilayetine bağlı bir şehirdir. Günümüz Özbek Türkçesi'nde Marg'ilon (Margilan, Margelan) olarak telaffuz edilen şehir Siriderya (Seyhun) nehrinin güneyindeki küçük ırmaklardan Mergilân-Say'ın kıyısında muhtemelen III/IX. yüzyılın sonlarında kurulmuştur.⁴ İsminin “yeşil alan” anlamına geldiği ifade edilmekle birlikte kelimenin kökeni ve anlamıyla ilgili farklı anlatımlar da mevcuttur.⁵ IV/X. yüzyılda Fergana bölgesinin Aşağı Nesyâ kısmında bulunan en önemli şehirlerden biri olan Mergînân'ı, aynı yüzyılda yaşayan İslâm coğrafyacısı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 390/1000 civarı) caminin çarşıdan uzakta olduğu küçük bir şehir olarak tanıtır.⁶ V/XI. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlayan Mergînân'da ilk Sâmnî sikkeleri basılmıştır. Yine burada Doğu Karahanlı hükümdarlarından Tuğrul Karahan Mahmûd ile oğlu Tuğrul Tekin Ömer de sikke bastırmıştır.⁷ VI/XII. yüzyıl tarihçilerinden Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166) ve VII/XIII. yüzyıl seyyah ve coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), kendi dönemlerinde Mergînân'ın Fergana bölgesinde bulunan en meşhur şehirlerden biri olduğunu söylemişlerdir.⁸ Kaynaklarda Mergînânî nisbesiyle tanınan çok sayıda âlime, özellikle Hanefî fakihlere rastlanır.

1.2. Özkent

Günümüz Kırgız Türkçesi'nde Özgön (Uzgen) olarak telaffuz edilen ve Kırgızistan'ın güneybatısında Kara Derya nehrinin doğu kıyısında bulunan Özkent, İslam tarihi ve coğrafyası kaynaklarında Üzkend, Üzcend ve Yüzkend şeklinde geçtiği görülür.⁹ Mahmûd el-Kaşgarî (ö. 498/1105) Özkent'in “öz (kendi) şehri-

4 Ahmet Taşağıl, “Mergînân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/181.

5 Evgeniy Mihayloviç Pospelov, *Gegrafiçeskie nazvaniya mira: Toponimiçeskiy slovar* (Moskova: Russkie slovari, 2002), 259, 438. Diğer anlamları ve kökeni ile ilgili bilgi için bkz. A. R. Muhammadjanov, “Margilon-Marginon ma'nosi haqida”, *Margilon şahrinin cahon tsivilizatsiyasi tarixidagi ornı*, ed. Ş. İ. Salihov ve dg. (Taşkent-Mergînân: UzR FA “Fan” Naşriyoti, 2007), 147-149.

6 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü'l-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1906), 262, 272.

7 Taşağıl, “Mergînân”, 29/181.

8 Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1408/1988), 5/259; Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1977/1397), 5/108.

9 *Makdisî, Ahsenü'l-tekâsim*, 272; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/280.

miz” anlamına geldiğini belirtir.¹⁰ Yâkût el-Hamevî de bu şehre Üzkend ile birlikte Üzcend de denildiğini, orada yaşayanların dilinde “kend” kelimesi “yerleşim yeri” (el-karye) anlamına geldiğini ifade eder.¹¹

Tarih boyunca Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karluklar ve Kıpçaklar gibi Türklere yurt olan Özkent, Karahanlılar döneminde Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin yükselen coğrafyalarından biri haline gelmiştir.¹² Nitekim V. V. Barthold de Özkent’in en müreffeh ve mamur çağının Karahanlılar’ın ilk devirlerine denk geldiğini belirtir.¹³ Söz konusu dönemlere tanıklık eden Makdisî, Özkent’in kale, iç şehir ve dış mahallelerden meydana geldiğini, şehrin duvarlarla çevrili olup dört kapısı olduğunu, dış mahallelerde çarşılar ve cami bulunduğunu bildirir.¹⁴ Yâkut el-Hamevî ise şehir merkezinde bahçelerin ve akarsuların olduğunu belirterek Özkent’in Türklerin ticaret yeri olduğunu ifade eder.¹⁵ Siyasî açıdan da önemli bir konumda bulunan Özkent için X-XII. yüzyıllar siyasî çalkantılarla dolu bir dönem olmuştur. Bu sıralarda sık sık meydana gelen devletler arası savaşlar ve hanedanlar arası çekişmelerin sonucunda iktidar sürekli el değiştirmesine rağmen siyasî ve ticarî konumunu hep korumuştur.¹⁶ Siyasî ve ticarî bir merkez olmasının yanı sıra Özkent şehri, ilmî faaliyetlerin de canlı olduğu bir yer olmuştur. Bu şehirde doğan veya yaşayan âlimler kaynaklarda Üzcendî ve Üzkendî nisbeleriyle anılmıştır.

2. Mergînânî/Özkendî Ailesinin Üyeleri

Mergînânî/Özkendî ailesinin tarihi kaynaklardan tespit edilebilen fertleri, bilinen ilk temsilci Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî’den (ö. 477/1084) itibaren dört kuşaklık bir silsile halinde ele alınmaktadır. Bu süreçte aile üyelerinin biyografik verileri, ilmî unvanları, fıkıh silsileleri ve faaliyet gösterdikleri şehirler kronolojik bir düzlemde incelenerek, ailenin Mâverâünnehir ilim havzasındaki tarihsel gelişimi ve mezhep içindeki konumu ortaya konulmaktadır.

10 Mahmûd b. Hüseyin el-Kaşgârî, *Dîvânü lügâti ’l-Türk*, nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge (İstanbul 1333), 1/288.

11 Hamevî, *Mu’cemü ’l-büldân*, 1/280.

12 Osman Aydınlı, “Özkent Şehri, Türkler’in İslamlaşması ve İslam Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü”, *İSTEM* 25 (Kasım 2016), 126.

13 Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kervan Yayınları, 1981), 203.

14 Makdisî, *Ahsenü ’l-tekâsim*, 272.

15 Hamevî, *Mu’cemü ’l-büldân*, 1/280.

16 Aydınlı, “Özkent Şehri”, 128-131.

2.1. Ailenin Birinci Kuşaktan Üyesi: Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî

Mergînânî/Özkendî ailesinin Mâverâünnehir ilim havzasındaki serüveni, silsilenin bilinen ilk siması olan Abdülazîz b. Abdürrezzâk ile başlamaktadır. Ailenin bu kuşaktaki tek temsilcisi olan söz konusu şahıs hakkında kaynaklarda sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Doğumu ile ilgili net bir tarih zikredilmemekle birlikte vefat ettiği yaşı dikkate alarak 409/1018'de doğduğunu söylemek mümkündür. Tespit edebildiğimize göre tam adı Abdülazîz b. Abdürrezzâk b. Ebû Nasr b. Ca'fer (Ca'd) b. Süleymân b. Mitkân el-Mergînânî'dir.¹⁷ Kaynaklarda onun fıkıh öğrendiği hocaları hakkında bilgi verilmemiştir. Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166), onun Ebû'l-Hasan Nasr b. Hasan (Muhassin) el-Mergînânî'den hadis öğrendiğini nakletmiştir.¹⁸ Ebû Hafs Necmeddin en-Neseffî'nin (ö. 537/1142) verdiği bilgidен hareketle onun Buhârî'ye kadar ulaşan hoca silsilesini şu şekilde verebiliriz:¹⁹

Ebû'l-Hasan Nasr b. Hasan el-Mergînânî → Dehkân Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ahsikesî → Muhammed b. Yusuf el-Firebrî → Muhammed b. İsmâil el-Buhârî.

Kendisinden oğulları fıkıh öğrenmiş ve hadis rivayetinde bulunmuştur.²⁰ Kaynaklarda “faziletli altı kardeş/الستة الفضلاء الإخوة” olarak nitelendirilen oğullarıyla ilgili şöyle bir bilgi vardır: “Onun ders okutmaya ve fetva vermeye yetkin altı oğlu vardı. Onlarla beraber dışarı çıktığı zaman “Bir evden yedi müftü çıktı” derlerdi. Oğullarının meşhurları Ali, Mahmûd ve Muallâ'dır”.²¹ Tabakat kitaplarında adı geçenler dışında diğer oğullarıyla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Eser yazıp yazmadığı hakkında da bir bilgi bulunmayan Abdülazîz b. Abdürrezzâk, 477/1084'te 68 yaşında Mergînân'da vefat etmiştir.²²

17 Ömer b. Muhammed en-Neseffî, *el-Kandî zikri 'ulemâ' i Semerkand*, nşr. Yûsuf el-Hâdî (Tahran: Âyine-yi Mîras, 1999), 430; Sem'anî, *el-Ensâb*, 5/260; Muhammed b. Abdülganî İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İk-mâl*, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî (Mekke, 1410/1989), 1/480.

18 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/260.

19 Neseffî, *el-Kand*, 430.

20 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/260; Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Muhammed Abdülfettâh el-Hulv (Riyad, 1413/1993), 2/434.

21 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/260; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/434; Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî el-Ke-fevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, nşr. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer ve Huzeyfe Çeker (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2017/1438), 2/238.

22 Sem'anî, *el-Ensâb*, 5/260; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/434.

Nesefî, onun Semerkant'a iki defa gittiğini, Sem'ânî ise orada hadis öğretiminde bulunduğunu kaydetmiştir.²³ Ancak orada kalış süresi ile ilgili bilgi yoktur. Hocası Ebü'l-Hasan Nasr b. Hasan el-Mergînânî'nin de nerelerde bulunduğunu tespit edemediğimiz için, ondan Semerkant'ta mı ya da Mergînân'da mı ilim öğrendiği belli değildir. Sem'ânî'nin, onun daha sonra Mergînân'a döndüğünü ifade ettiğine²⁴ göre vefatına kadar burada yaşamış olmalıdır.

2.2. Ailenin İkinci Kuşaktan Üyeleri

Literatürde “faziletli kardeşler” olarak şöhret bulan bu kuşağın üyeleri, babalarından tevarüs ettikleri birikimi Mâverâünnehir'in farklı ilim merkezlerine taşımışlardır. Her ne kadar kaynaklar bu kardeşlerin toplam sayısına vurgu yapsa da haklarında biyografik detay sunulan isimler silsilenin devamlılığı açısından kritik öneme sahip olan Ali, Muallâ ve Mahmûd'dur.

2.2.1. Zahîrüddin el-Kebîr Ebü'l-Hüseyn Ali b. Abdülazîz el-Mergînânî

Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili bir bilgi yoktur. Babasından, Ebü Şücâ' Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Alevî'den ve Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze'den (ö. 6/12. yüzyılın ilk çeyreği) fıkıh öğrenmiştir.²⁵

Kefevî onun fıkıh silsilesini Burhaneddin el-Kebîr üzerinden şu şekilde verir:

Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze → Şemsüleimme Muhammed b. Ebü Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090) → Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060 [?]) → Ebü Ali Hüseyin b. Hıdr en-Nesefî (ö. 424/1033) → Ebü Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî (ö. 381/991) → Ebü Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî (ö. 340/952) → Ebü Hafs es-Sagîr (ö. 264/877) → Ebü Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) → Ebü Hanîfe (ö. 150/767).

23 Nesefî, *el-Kand*, 430; Sem'anî, *el-Ensâb*, 5/260.

24 Sem'anî, *el-Ensâb*, 5/260.

25 Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Ahmed ez-Za'îbî (Beyrut: Dârü'l-erkâm, 1998/1418), 204.

Öğrencileri arasında oğlu Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'nin ve damadı Kıvâmüddin Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî'nin ismi geçmektedir.²⁶ 506/1113'te vefat eden Zahîrüddin el-Kebîr, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*'de Kâdîhan'ın hocaları-nın arasında zikredilmiştir.²⁷ Kefevî, bunun yanlış olduğunu, çünkü Kâdîhan'ın 506'dan sonra doğduğunu, dolayısıyla onun hocası Zahîrüddin el-Kebîr değil, onun oğlu Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî olduğunu kaydetmiştir.²⁸

Zahîrüddin el-Kebîr'e kaynaklarda *Menâkibü'l-İmami'l-A'zam*, *Kitâbü'l-ak-zıye* (*Akziyetü'r-Resûl*), *Fetâvâ*, *Fevâid* gibi eserlerin nisbet edilmiştir.²⁹ Kâtip Çelebî'nin *Fevâidü Zahîriddîn en-Nevcâbâzî* adıyla ona nisbet ettiği eser³⁰ Şemsü-leimme el-Kerderî'nin (ö. 642/1244) öğrencilerinden Zahîrüddin Muhammed b. Ömer en-Nevcâbâzî'ye ait olmalıdır. Muminov, *Menâkibü'l-İmami'l-A'zam*'ı oğlu Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'ye atfetmiştir.³¹

Hocası Ebû Şücâ' Muhammed b. Ahmed el-Alevî Semerkant'ta bulundu-ğuna³² göre Zahîrüddin el-Kebîr de onun derslerine orada katılmış olmalıdır. Di-ğەر hocası Burhaneddin el-Kebîr önce Merv'de yaşamış, Selçuklu Sultanı Sencer (ö. 552/1157) tarafından 495'te (1102) Merv'in alınmasından sonra "Nu'mân-ı Sâni" unvanıyla sadr tayin edilmiş ve Buhara'da oturmaya başlamıştır.³³ Bundan hareketle Zahîrüddin el-Kebîr'in Merv'e gittiğine dair bilgi de olmadığı için bu hocasından fıkıh tahsilini Buhara'da yaptığını söyleyebiliriz.

2.2.2. Muallâ b. Abdülazîz el-Mergînânî

Tabakat kitaplarının bazılarında Muallâ b. Abdülazîz'in sadece ismi zikredi-lerek faziletli altı kardeşten biri olduğu kaydedilmiştir.³⁴ Sirâceddin el-Ûşî'nin (ö.

26 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/409-410.

27 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/576.

28 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/408-409.

29 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrût: Dâru ihyâ'it-türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/137; 2/1837; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-'ârifîn* (İstanbul ١٩٠١, (١٩٠١); Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrût 1993), 2/459.

30 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/298.

31 Muminov, *Hanaftskiy mazhab*, 179.

32 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/227, 228.

33 Ali Öngül, "Burhan Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/431.

34 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 3/491; Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî, *el-Mir'âtü'l-vefiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03

575/1179) *el-Fetâva ş-Sirâciyye*'de Kıvâmüddin lakabıyla zikrettiği ve “Bir kimse kabristanın yanından geçtiğinde orada yatanlara başışlamak niyetiyle Kur’an’dan bir şey okumasında sakınca yoktur”³⁵ dediğini aktardığı bu şahıs hakkında başka kaynaklarda bir bilgiye rastlanmaz.

2.2.3. Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî/el-Mergînânî

Mahmûd b. Abdülazîz’in şahsiyeti ve Mergînânî ailesiyle olan bağı hususunda tabakat eserlerinde birbiriyle çelişen bilgiler mevcuttur. Bu durumun temel sebebi, kaynakların bir kısmında aynı ismi taşıyan farklı şahsiyetlerin zikredilmesi, bir kısmında ise bu isimlerin tek bir kişide birleştirilmesidir.

Abdülkâdir el-Kureşî’nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü’l-mudîyye*³⁶ adlı eserinde ve onu takip eden Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)³⁷ ile Temîmî (ö. 1010/1601)³⁸ gibi müelliflerin kitaplarında, aynı isimle (Mahmûd b. Abdülazîz) üç ayrı biyografi maddesi oluşturulmuştur:

1-Mahmûd b. Abdülazîz

Künyesi Ebü’l-Kâsım, lakabı Şemseddin’dir. Kâdîhan’ın dedesidir.

2-Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî, el-Kâdî

Lakabı Şeyhülislâm’dır. “Dört hanımı olan birisi “Allah’ın helalleri bana haram olsun” derse sadece birisine talak düşer” demiştir.

3-Mahmûd b. Abdülazîz b. Abdürezzâk

Gedik, 17186), 86a; Kınalızâde, *Tabakâtü’l-Hanefiyye*, 2/114; Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü ş-seniyye fi terâcimi’l-Hanefiyye* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 01029), 346a.

35 Ali b. Osman el-Üşî, *el-Fetâva ş-Sirâciyye*, nşr. Muhammed Osmân el-Bistevî (Beyrût 2011), 322.

36 Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, 3/345-446. *el-Cevâhirü’l-mudîyye*’nin yazma nüshalarının bazılarında üçü de zikredilmiş (bkz. Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 221), (• ٤٣١٧a; Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye* (Edirne: Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, 976), 145b; Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, (•••٨٤• ٧٤٧b.), bazılarında ise birincisine yer verilmemiştir (bkz. Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye* (İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, ١٤٦, (• ١٨٧٤a; Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat, ١٣٠, (••١٧٠a).

37 Fîrûzâbâdî, *el-Mirâkâtü’l-vefiyye* (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik, 17186), 89b.

38 Temîmî, *et-Tabakâtü ş-seniyye* (Ragıp Paşa, 01029), 338a.

Faziletli altı kardeşten biridir. Onlar Ali, bu Mahmûd ve Muallâ'dır.

Bu kaynakların temel özelliği, söz konusu üç maddeden sadece üçüncüsünü açıkça Mergînânî ailesiyle ilişkilendirmeleri, diğerlerini ise bağımsız şahsiyetler gibi sunmalarıdır.

Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *el-Esmârü'l-ceniyye* adlı eserinde iki ayrı Mahmûd b. Abdülazîz maddesi oluşturmuştur. O, ilk maddede künyesi Ebü'l-Kâsım, lakabı Şemseddin ve Şemsüleimme olan “Kādîhan'ın dedesi ve Serahsî'nin öğrencisi” Mahmûd el-Özkendî'yi zikretmiştir.³⁹ İkinci maddede ise Şeyhülislâm lakabıyla tanıttığı Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'yi kaydetmiş ve yukarıda bahsedilen talak fetvasını bu isme nispet etmiştir.⁴⁰

Buna karşılık Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572), Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) ve Edirnevî Kâmî Efendi (ö. 1136/1724) gibi müellifler, daha sentezleyici bir yaklaşım sergileyerek bu vasıfları tek bir kişide toplamışlardır. Kınalızâde, şahsı “el-Kādî, Şeyhülislâm ve Şemsüleimme Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî” şeklinde tek bir başlık altında sunarak onun Serahsî'den fikhî öğrendiğini, Kādîhan'ın dedesi olduğunu ve söz konusu talak fetvasını verdiğini belirterek kimlik karmaşasını gidermiştir.⁴¹ Kâtib Çelebî, eserinin farklı kısımlarında Şemseddin, Şeyhülislâm ve Ebü'l-Kâsım gibi farklı lakap ve künyeleri aynı şahsa (el-Özkendî) atıf yaparak kullanmış, böylece literatürdeki dağınık verileri aynı kimlikte buluşturmuştur.⁴² Edirnevî ise benzer şekilde Şeyhülislâm el-Özkendî'nin Kādîhan'ın dedesi ve Serahsî'nin öğrencisi olduğunu teyit etmiştir. Onun aktardığı en dikkat çekici bilgi ise, Mahmûd b. Abdülazîz'in bazı fikhî meselelerde hocası Serahsî'ye muhalefet ettiği'dir.⁴³

Söz konusu son dört eser, her ne kadar şahsın Mergînânî ailesiyle olan köken bağına doğrudan değinmese de erken dönem kaynaklarındaki parçalı yapıyı büyük oranda aşmışlardır. Bu müellifler, farklı lakaplarla anılan ancak aynı ilmi

39 Ali b. Sultân el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî esmâi'l-Haneîyye*, nşr. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed (Bağdat: Dîvânü'l-vakfî's-sünnî, 2009), 647.

40 Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, 648.

41 Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâtü'l-Haneîyye*, nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân (Bağdat 1426/2005), 2/94-95.

42 Kâtib Çelebî, *Sülemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, nşr. Mahmûd Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: Merkezü'l-Ebhâsli't-Târîh ve'l-Fünûn ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye (IRCICA), 2010), 3/313; 5/67.

43 Edirnevî Kâmî Efendi, *Mehâmmü'l-fukahâ fî tabakâti'l-Haneîyye* (Edirne: Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, 6984), 12.

muhite (Serahsî) ve ailevi bağa (Kādîhan) sahip olan bu şahsiyetin aslında tek bir kişi olduğunu ortaya koyarak biyografik verilerdeki çelişkileri minimize etmişlerdir.

Şahsın hayatta olduğu veya vefatına yakın dönemlerde yazılan eserler aile bağını doğrudan kurmaktadır. Nitekim Ebû Hafs Necmüddin en-Nesefî (ö. 537/1142), el-Özkendî nisbesiyle tanınan Şemsüslâm Mahmûd b. Abdülazîz'in babası Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'den hadis naklettiğini belirterek biyolojik ve ilmî silsileyi belgelemiştir.⁴⁴ Benzer şekilde, Belh ulemasından Vâiz-i Belhî olarak bilinen Ebû Bekir Abdullah b. Ömer tarafından 610/1213'te telif edilen *Fezâil-i Belh*'te şahıs, "Kādî Mahmûd b. Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî" ismiyle Serahsî'nin öğrencileri arasında zikredilerek hem hoca hem de aile bağı tek isimde toplanmıştır.⁴⁵ Kefevî (ö. 990/1582)⁴⁶ ve Solakzâde (ö. 1095/1684),⁴⁷ literatürdeki tüm verileri birleştirerek, Şemsüslâm el-Özkendî'nin Abdülazîz el-Mergînânî'nin oğlu, Serahsî'nin talebesi, Kādîhan'ın dedesi ve o meşhur talak fetvasının sahibi olduğunu açıkça kaydetmişlerdir. Leknevî (ö. 990/1582) ise Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'nin oğullarından birinin Kādîhan'ın dedesi Şemsüleimme Mahmûd el-Özkendî olduğunu,⁴⁸ ailenin üçüncü kuşaktan üyesi Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî'yi tanıttığı yerde Mahmûd el-Özkendî'den amcası, Kādîhan'dan amcasının torunu diyerek bahsetmiştir.⁴⁹ Kavakçı da çalışmasında bu verileri teyit ederek, Şemsüleimme Mahmûd el-Özkendî'yi Abdülazîz b. Abdürrezzâk'ın çocukları arasında, hem Özkendî hem de Mergînânî nisbeleriyle zikretmiştir.⁵⁰

Burada ele alınan son eserlerde, önceki kaynaklarda farklı şahıslar gibi sunulan Mahmûd b. Abdülazîz'in kimliği netlik kazanarak tek bir şahısta birleşmektedir. Buna göre söz konusu şahsın, Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'nin oğlu, Şemsüleimme es-Serahsî'nin talebesi ve Kādîhan'ın dedesi olan Mahmûd

44 Nesefî, *el-Kand*, 430.

45 Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, nşr. Abdülhay Habîbî (Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i İran, 1350), 341.

46 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/337, 238, 343, 549.

47 Solakzâde Halil Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, V1606/4), 156a-b, 165b.

48 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 165.

49 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 108.

50 Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara'al-Nahr İslam Hukukçuları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları: 1976), 183, 286.

b. Abdülazîz el-Özkendî olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ailenin yaşadığı döneme daha yakın olan fıkıh ve menâkıb eserleri, bu iki kimliğin aslında tek bir şahsiyete birleştiğini aile içi hitaplar ve senedlerle kanıtlamaktadır. Mergînânî ailesiyle akrabalık bağı bulunan İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147 [?]), eserinde Zahîrüddin el-Mergînânî'den bir nakilde bulunur. Bu nakilde Şemsüslîlâm Mahmûd el-Özkendî'nin, "babası ve dedemiz olan Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'den" görüş aktardığı belirtilir.⁵¹ Bu ifade, Mahmûd'un Mergînânî silsilesindeki ikinci kuşak temsilcisi olduğunu kesinleştirir. Yine Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1172)⁵² ve Burhâneddin el-Buhârî'nin (ö. 570/1174)⁵³ eserlerinde, ailenin üçüncü kuşak üyesi Zahîrüddin Hasan b. Ali'nin beyanları yer alır. Her iki kaynakta da Zahîrüddin Hasan, Şemsüslîlâm Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'den bizzat "amcam" diye bahsetmektedir. Ayrıca *el-Muhîtu'l-Burhânî*'de yarıda zikredilen talakla ilgili fetvanın aynı şahıs ile ilişkilendirildiği de görülür.⁵⁴

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden hareketle Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'nin Mergînânî ailesinin bir üyesi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Ahmet Özel de Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'nin torunu ve bir ulemâ ailesinin mensubu olarak tanımladığı Kādîhan'ın hocalarını zikrederken Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî'den "babasının amcazadesi" diye bahsederek aradaki akrabalık ilişkisine işaret etmektedir.⁵⁵ Hanefî mezhebinin Orta Asya tarihindeki yeri ile ilgili araştırmalar yapan Aşîrbek Muminov da onun Mergînânî ailesinin bir üyesi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Aynı şekilde bazı güncel araştırmalarda da Kādîhan'ın ve dedesinin Mergînânî ailesiyle olan akrabalığına değinilmektedir.⁵⁷

51 Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 00261), 329b.

52 Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe* (Haydarabad: Matbaatü Meclisi dâireti'l-ma'rifî'l-Nizâmîyye, 1321/1903), 1/207, 227.

53 Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, nşr. Abdülkerim Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004), 6/269.

54 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/228-229.

55 Özel, "Kādîhan", 24/121-122; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 85.

56 Muminov, *Hanafitskiy mazhab*, 178-180, 200

57 Bkz. Hasan Tetik, *Kādîhân'ın el-Fetâvâ Adlı Eserinde Örf ve Âdet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, ۱۷-۱۶, ۱۲, ۰, (۲۰۰۶); Muhammed Musab Göksun, *İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin Hulâsatü'l-Fetâvâ Adlı Eseri (Kaynakları ve Literatürdeki Yeri)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, ۲۰-۲۴, ۲۳-۲۱, ۲۰۲۳; Güçlü, *Kefevî'nin Ketâib'i Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin I. Mâverâünnehir Dönemi*, 228, 238, 243, 257.

Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili bilgi bulunmayan Mahmûd el-Özkendî, Şemsüleimme es-Serahsî'den fıkıh, babası Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'den hadis okumuştur.⁵⁸ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî'ye ait *Menâkıbü Ebî Hanîfe*'de onun Ebû İshâk İbrahim b. İshâk el-Mergînânî'den naklettiği bazı bilgilere yer verilir.⁵⁹ Bu bilgiden hareketle kaynaklarda hakkında bilgi bulamadığımız söz konusu şahsı da onun hocaları arasında sayabiliriz.

Kefevî, onun fıkıh silsilesini Şemsüleimme es-Serahsî üzerinden şu şekilde verir:⁶⁰

Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî → Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî → Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr en-Nesefî → Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî → Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî → Ebû Hafs es-Sagîr → Ebû Hafs el-Kebîr → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî → Ebû Hanîfe.

Öğrencileri arasında yeğeni Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'nin, torunu Kādîhan Hasan b. Mansûr el-Özkendî'nin ve Ebû Muhammed Ömer b. Ahmed el-Gandâbî el-Mergînânî'nin (ö. 556/1161) isimleri zikredilir.⁶¹ Ebû'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (ö. 556/1161) *el-Mültekat fi'l-fetâva'l-Hanefiyye* adlı eserinde ondan hocası diye söz ettiği görülür.⁶² Yukarıda da ifade edildiği üzere Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Kand*'da şeyhe okunarak (kıraat, arz yoluyla) öğrenilen hadislerin rivayeti sırasında kullanılan “ahberenâ” lafzı ile Mahmûd el-Özkendî'den rivayet ettiği hadise yer vermesi⁶³ de ikisi arasında da hoca-talebe ilişkisi olduğuna işaret eder.

VI/XII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra vefat ettiği tahmin edilen⁶⁴ Mahmûd el-Özkendî'ye Kâtib Çelebî'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda *el-Fevâid* adlı eser nisbet

58 Nesefî, *el-Kand*, 430; İbn Nukta, *Tekmilletü'l-İkmâl*, 1/480; Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/237-238.

59 Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 1/207, 227.

60 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/337-338.

61 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/313; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyeye*, 2/632; Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/456, 549; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 107-108.

62 Semerkandî, *el-Mültekat fi'l-fetâva'l-Hanefiyye*, nşr. Mahmûd Nassâr, Seyyid Yûsuf Ahmed, (Beirut 1420/2000), 454.

63 Nesefî, *el-Kand*, 430.

64 Zharkynbai Sebetov, “Günümüz Kırgızistan Topraklarında Bulunan Şehirlere Nisbet Edilen Âlimler ve Onların Fıkıh İlmine Katkıları”, *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu*

edilir.⁶⁵ Bu esere bazı Hanefî fıkıh kitaplarında da atıfta bulunulduğunu görmek mümkündür.⁶⁶ Yine fıkıh kitaplarında zikri geçen bir diğer eseri *el-Fetâvâ*'dır.⁶⁷ Süleymaniye Kütüphanesi'nin katalogunda "Fetâva'l-Ûzcendî" ismiyle kayıtlı bulunan ve iki cüzden oluşan bir eser bulunmaktadır (Murad Molla, 01119-01120). Unvan sayfalarında kitabın ismi "el-Cüz'ü'l-evvel/el-Cüz'ü's-sânî mine'l-Ûzcendî" olarak kaydedilmekte, ayrıca birinci cüzün unvan sayfasında sonradan yazıldığı anlaşılan "muellifü'l-kitâb Mahmûd b. Abdülazîz el-Ûzcendî, el-Kâdî, mülekkab bi-Şeyhilislâm" kaydı bulunmaktadır. Müstensihî ile ilgili bilgi bulunmayan eserin birinci cüzünün istinsah tarihi 593 (Kâhire), kitapta ikinci cüzün istinsah tarihi ile ilgili bulunmamakla birlikte katalog bilgisinde 595 olarak gösterilmektedir. Kitabın içeriğine bakıldığında Kudûrî'ye ait *el-Muhtasar*'ın şerhi olduğu, Süleymaniye Kütüphanesi'nin katalogunda "Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî" ismiyle kayıtlı bulunan (Carullah, 00731) ve Zahîrüddin Ebû Ya'kûb Yusuf b. el-Fazl b. Muhammed el-Özkendî'ye atfedilen eserle aynı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸ Dolayısıyla söz konusu eserin Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'ye aidiyetine şüphe ile yaklaşılmalıdır. Yine bazı kitaplarda ona *Şerhu Kitâbi'l-Vakf*,⁶⁹ *el-Müteferrikât*,⁷⁰ *Mesâilü'l-Özkendî*⁷¹ gibi eserler atfedilmektedir.

Babası Abdülazîz b. Abdürrezzâk'tan Semerkant'ta hadis naklettiğine dair *el-Kand*'da bulunan bilgiden⁷² ve öğrencisi Ebû Muhammed Ömer b. Ahmed el-Gandâbî el-Mergînânî'nin orada yaşamasından⁷³ onun bir müddet Semerkant'ta bulunduğunu anlayabiliriz. Aynı şekilde Şemsülemme es-Serahsî'ye öğrencilik yapması hocasının Buhara'da yaşadığı döneme mi ya da Özkent'teki hapis yıllarına mı denk geldiği belli değildir. Diğer aile üyelerinden farklı olarak daha çok Özken-

Bildirleri Kitabı, ed. Murat Şimşek, Aitmamat Kariev, Yakup Koçyiğit (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 576.

65 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1294, 1298.

66 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 266b, 281a; Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 9/243; Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*; nşr. Abdürezzâk Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003), 4/125; Muhammed Emîn b. Ömer İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, nşr. Muhammed Osmân (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2008), 1/78.

67 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/243, 338, 377; 4/236; 5/558; 7/510; 8/329, 343, 527, 558.

68 Araştırmamız sonucunda bu şahıs hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

69 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/120.

70 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/335.

71 Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu-vakıf hukuku bağlamında X-XIII. yüzyıl Orta Asya Hanefî hukuku üzerine bir inceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, ۱۰۲۰ (۲۰۱۴).

72 Neseî, *el-Kand*, 430.

73 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/313; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/632.

dî nisbesiyle anılması, onun Özkent'te uzun bir süre kaldığına, belki Şemsülemme es-Serahsî'ye burada öğrencilik yaptığına işaret olabilir.

2.3. Ailenin Üçüncü Kuşaktan Üyeleri

Bu kuşak, bir önceki nesilde “faziletli kardeşler” olarak anılan isimlerden Ali b. Abdülazîz ve Mahmûd b. Abdülazîz'in oğulları üzerinden devam etmektedir. Kaynaklarda Muallâ b. Abdülazîz'in ilmî faaliyet sürdüren bir nesline dair bilgi bulunmaması, ailenin bu dönemdeki mirasının Ali ve Mahmûd kolları üzerinden şekillendiğini göstermektedir.

2.3.1. Zahîrüddin Ebü'l-Mehâsin Hasan b. Ali el-Mergînânî

Zahîrüddin el-Kebîr Ali b. Abdülazîz'in oğludur. Doğum tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze'den ve amcası Mahmûd el-Özkendî'den fıkıh, Zekiyyüddîn el-Hatîb Mesud b. Hüseyin el-Küşânî'den (ö. 520/1126) hadis öğrenmiştir.⁷⁴ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1172) *Menâkıbü Ebî Hanîfe* adlı eserinde onun kendisine Ebû Muhammed İshak b. Muhammed en-Nûhî'den bazı bilgileri aktardığını söylemiştir.⁷⁵

Kefevî onun fıkıh silsilesini şöyle verir:⁷⁶

Şemseddin Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî ve Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze → Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî → Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî → Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr en-Neseffî → Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî → Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî → Ebû Hafs es-Sagîr → Ebû Hafs el-Kebîr → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî → Ebû Hanîfe.

Öğrencileri arasında amcasının torunu Kādîhan Hasan b. Mansûr el-Özkendî, Zahîrüddin Muhammed b. Ahmed el-Buhârî ve yeğeni İftiharüddin Tâhir b.

74 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/456. Kureşî, Hasan b. Ali el-Merginânî'yi tanıttığı yerde Küşânî'yi onun öğrencisi olarak göstermiştir (Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/74). Aynı bilgi Temimî'nin *et-Tabakâtü's-seniyye*'sinde de görülür (Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, 3/95). Ancak Kureşî, Küşânî'yi tanıttığı yerde Hasan b. Ali el-Merginânî'nin ondan rivayette bulunduğu bilgisini vermiştir (Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/74).

75 Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 1/93.

76 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/409, 456.

Ahmed el-Buhârî bulunmaktadır.⁷⁷ *el-Fetâva ş-Sirâciyye* adlı eserinde görüşlerine sıkça atıfta bulunan⁷⁸ Sirâceddin el-Ûşî (ö. 575/1179), *Nisâbü'l-ahbâr*'ında ondan Buhârî'nin *es-Sahîh*'ini okuduğunu aktarmaktadır.⁷⁹ Ayrıca Kureşî ile Temîmî, Burhânüddîn Ali b. Ebû Bekir el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) ondan Tirmîzî'nin kitabını icazet yoluyla rivayet ettiği bilgisini vermektedirler.⁸⁰

Diğer kaynaklarda Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'nin vefat tarihi ile ilgili bilgi bulunmamasıyla birlikte Bağdatlı İsmâil Paşa 619/1222'de,⁸¹ Muminov ise kaynak belirtmeden onun 600/1203 civarlarında vefat ettiğini kaydetmektedir.⁸² Ancak kaynaklarda babasının vefat tarihi 506/1113 olarak verildiğinden, hocası Burhâneddin el-Kebîr'in muhtemelen 6/12. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiğinden ve hem yeğeni hem de öğrencisi İftihârüddin el-Buhârî'nin vefat tarihi 542/1147 [?] olduğundan dolayı bu bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır.

Kaynaklarda Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'ye *Kitâbü'l-akziye*, *eş-Şurût*, *el-Fetâvâ*, *el-Fevâid* gibi eserler atfedilir.⁸³ Yukarıda da görüldüğü üzere *eş-Şurût* dışında diğer eserler babası Zahîrüddin el-Kebîr'e de nisbet edilir. Ancak *Hulâsatü'l-fetâvâ* adlı kitabında *Kitâbü'l-akziye* ve *Fevâidü Zahîriddin el-Mergînânî* adlı eserlere sıkça atıfta bulunan ve baba Zahîrüddin el-Kebîr'in kızı tarafından torunu, oğul Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'nin hem yeğeni hem de öğrencisi olan İftihârüddin el-Buhârî'den söz konusu eserlerin Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'ye ait olduğunu öğrenmekteyiz. Onun “Üstâdımız Zahîrüddin *Akziye*'de şöyle dedi”,⁸⁴ “*Akziye*'de ve onun *Fevâid*'inde de geçtiği üzere”,⁸⁵ “Üstâdımız Zahîrüddin'in *Fevâid*'inde”,⁸⁶ “Zahîrüddin'in *Fevâid*'inde ve *Akziye*'de”⁸⁷ gibi ifadeleri bunu açıkça gösterir. Aynı şekilde Mecdüddin Muhammed b. Mahmûd el-Ûsrûşenî (ö. 637/1240'tan sonra) de *Fusûlü'l-Ûsrûşenî* adlı kitabında da söz konusu eserle-

77 Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/406.

78 Ûşî, *el-Fetâva ş-Sirâciyye*, 204, 216, 232, 253, 302, 249, 384, 472, 477.

79 Ali b. Osman el-Ûşî, *Nisâbü'l-ahbâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 00088-001), 2a.

80 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/74; Temîmî, *et-Tabakâtü ş-seniyye*, 3/95.

81 Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifin*, 1/280.

82 Muminov, *Hanafitskiy mazhab*, 179.

83 Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/460.

84 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 282a

85 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 290a

86 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 286b

87 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 285b

re sıkça atıfta bulunur ve onların Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'ye ait olduğunu ifade eder.⁸⁸

Zahîrüddin Hasan b. Ali, Mergînânî ailesinin en meşhur üyelerinden biridir. Kefevî'nin “müftî'l-magrib ve'l-meşrik”, “imâmü'l-müslümîn”, “senedü'l-muhad-disîn”, “üstâzü'l-muhakkikîn”, “alemü'l-fetvâ” ve “âlimü'l-fetvâ” gibi övgü dolu sözlerle bahsederek fetva konusunda döneminin önderi olduğunu, usûl ve furû açısından aklî ve naklî bütün dinî ilimlerde yetkin olduğunu ifade etmesi⁸⁹ onun kendi döneminin önemli şahsiyetlerinin biri olduğunu gösterir.

Kaynaklarda Burhaneddin el-Kebîr'den Buhara'da okuduğu açıkça ifade edilir.⁹⁰ Ayrıca Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1172) de, onun kendisine Buhara'dan yazı yazdığını kaydeder.⁹¹ Rükneddin Muhammed b. Abdüreşid el-Kirmânî (ö. 565/1169) *Cevâhiru'l-Fetâvâ* adlı eserinde onun Buhara'da verdiği fetvalarını zikreder.⁹² Ancak Buhara dışında başka hangi şehirlerde bulunduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Kefevî'nin “Fıkıh tahsilini Burhaneddin el-Kebîr'den Buhara'da ve Şemsüleimme Mahmûd el-Özkendî'den...” demesi, amcasına öğrencilik yapması başka bir şehirde, muhtemelen onun Özkent'te veya Semerkant'ta bulunduğu dönemde olduğuna işaret edebilir.

2.3.2. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî

Lakabı Bedreddin olan Mansûr, Şemsülislam Mahmûd el-Özkendî'nin oğludur. Kaynaklarda Kâdîhan'ın babası olduğu dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır.⁹³ *Fetâvâ Kâdîhan*'ın hâtimesinde ise kendisinden “el-Kâdî”, “el-İmâmü'l-ecel” şeklinde bahsedildiği görülmektedir.⁹⁴

88 Muhammed b. Mahmûd el-Üsrüşenî, *Fusûlü'l-Üsrüşenî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizade 00202), 321a; Üsrüşenî, *Fusûlü'l-Üsrüşenî* (Karaçelebizade, 00203), 217a.

89 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/460.

90 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/456.

91 Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 93, 207, 227.

92 Muhammed b. Abdüreşid el-Kirmânî, *Cevâhiru'l-Fetâvâ* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B2785), 15a.

93 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 3/514; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye* (Ragıp Paşa, 01029), 350b.

94 Hasan b. Mansur Kâdîhan, *Fetâvâ Kâdîhan*, nşr. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2009), 3/597.

2.4. Ailenin Dördüncü Kuşaktan Üyeleri

Bu kuşakta aile silsilesi, daha çok el-Özkendî nisbesiyle tanınan Mahmûd b. Abdülazîz kolundan gelen Mansûr'un oğlu Hasan (Kādîhan) üzerinden devam etmekte, el-Mergînânî nisbesiyle anılan aile üyeleri hakkında ise kaynaklarda somut verilere rastlanmamaktadır. Bununla birlikte ailenin nüfuzu, sadece erkek nesliyle sınırlı kalmamış, kurulan sıhrî bağlar vasıtasıyla da sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim ailenin ikinci kuşaktan üyesi Zahîrüddin el-Kebîr'in kızı ile Ahmed b. Abdürreşid'in evliliğinden dünyaya gelen İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, bu mirasın en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Bu şahıs ile ilgili bilgiler makalenin ilerleyen kısımlarında "Mergînânî/Özkendî Ailesinin Dönemin Diğer Meşhur Aileleri ile İlişkileri" başlığı altında verileceği için burada sadece Kādîhan üzerinde durulacaktır.

2.4.1. Kādîhan Hasan b. Mansûr el-Özkendî

Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda el-Özkendî ve el-Fergânî nisbelerinin yanında el-Buhârî nisbesiyle de zikredilmiştir.⁹⁵ Dedesi Mahmûd el-Özkendî'den ve onun kardeşinin oğlu Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî'den ders almıştır. Kefevî, bu hocaları üzerinden onun fıkıh silsilesini şöyle verir:⁹⁶

Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî → Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze ve Mahmûd el-Özkendî → Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî → Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî → Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr en-Neseî → Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî → Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî → Ebû Hafs es-Sagîr → Ebû Hafs el-Kebîr → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî → Ebû Hanife.

Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr'da geçen diğer bir fıkıh silsilesi ise hocası Ebû İshâk es-Saffâr üzerinden şu şekildedir:⁹⁷

95 Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, *Muhyi Hilâl es-Serhan* (Beyrût 1404/1984), 21/231.

96 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/549.

97 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/550.

Ebû İshâk Rükneddin (Rüknüislâm) İbrâhîm b. İsmâîl ez-Zâhid es-Saffâr (ö. 534/1139) → *babası Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Ahmed es-Saffâr* → *Ebû Ya'kûb es-Seyyârî* → *Ebû İshâk en-Nevkâdî* (ö. 434/1042) → *Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullâh el-Hindûvânî* (ö. 362/973) → *Ebû Bekir el-İskâf* (ö. 333/944) → *Muhammed b. Seleme* (ö. 278/891) → *Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cüzcânî* (ö. 200/816 [?]) → *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî* → *Ebû Hanîfe*.

Hocaları arasında Ebû İshak Nizâmeddin İbrâhîm b. Ali el-Mergînânî'nin de adı zikredilir.⁹⁸ Ancak ismi ve Kâdîhan'ın hocası olduğu dışında kaynaklarda hayatından bahsedilmediği için ilim silsilesi hakkında da bilgi sahibi değiliz.

Kâdîhan'dan Necmeddin Yûsuf b. Ahmed el-Hâssî (ö. 634/1236), Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî (ö. 636/1238), Şemsüleimme Muhammed b. Abdüssettâr el-Kerderî (ö. 642/1244), Muhammed b. Es'ad el-Fergânî, Sadrulislâm Tâhir b. Mahmûd el-Buhârî, Burhânüislâm ez-Zernûcî (ö. VI./XII. yüzyılın sonları), Necmüleimme el-Hakîmî (el-Halîmî) gibi isimler ilim öğrenmiştir.⁹⁹

592/1196'da vefat eden¹⁰⁰ ve Buhara'da bulunan Yedi Kadı Kabristanı'na defnedilen¹⁰¹ Kâdîhan'ın günümüze ulaşan eserleri *Fetâvâ Kâdîhan (el-Fetâva'l-Hâniyye)*, *Şerhu'z-Ziyâdât* ve *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*'dir.¹⁰² Kaynaklarda ona *el-Emâlî*, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, *Şerhu Câmi'i'l-kebîr*, *el-Vâkı'ât*, *el-Mehâdir*, *Fevâid* gibi eserler de atfedilmiştir.¹⁰³ Ancak bu eserler günümüze kadar ulaşmamıştır.

Öğrencisi Hasîrî tarafından “fahrülmille, rüknüislâm, müftî's-Şark, bakıyyetü's-selef” gibi lakaplarla övülen Kâdîhan, İbn Kemâl'in yaptığı müctehid tasnifinde “mesâilde müctehid” grubunda gösterilmiştir.¹⁰⁴ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye ait eserler üzerine yazdığı şerhler ve *Fetâvâ Kâdîhan*'da Ebû Hanîfe

98 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/94 :95/1; Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/550.

99 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/94; 4/441, Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/550; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 111; Özel, “Kâdîhan”, 24/122.

100 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/94; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, 21/232; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, 3/117; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 65.

101 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/94; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, 3/117.

102 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/94; Zeyneddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf (Dımaşk 1413/1992), 151; Özel, “Kâdîhan”, 24/122.

103 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 151; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 65; Hayrüddîn Ziriklî, *el-A'lâm: kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arabi ve'l-musta'rabîne ve'l-müstesrikîn*, (Beyrut 2002), 2/224; Kavakçı, *Mâvarâ' al-Nahr İslam Hukukçuları*, s. 128; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 86.

104 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/550.

ve öğrencileriyle diğer Hanefî ulemânın görüşlerini zikrederken yaptığı değerlendirmeye ve tercihleri onun icthad ehliyetinin göstergesidir.¹⁰⁵ Tabakat kitaplarında Kādîhan hakkında bahsedilirken Buhara’da bulunduğu veya yaşadığına dair doğrudan bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Rükneddin el-Kirmânî onun Buhara’da verdiği bazı fetvalarını zikreder.¹⁰⁶ Yine onun hocalarının ve öğrencilerinin bir kısmının Buhara’da bulunduğu ve orada bulunan Yedi Kadı Kabristanı’na defnedildiği dikkate alındığında, hayatının önemli bir kısmını Buhara’da geçirmiş olma ihtimali yüksektir.¹⁰⁷

2.5. Ailenin Silsile ve Şeması (V/XI.-VI/XII. Yüzyıllar)

Yukarıda sunduğumuz biyografik bilgilerden sonra çalışmamızın temel argümanını (Mergînânî ve Özkendî nisbelerinin tek bir silsileye ait olması) somutlaştırdığımız bu şemada, ailenin dört kuşak boyunca hem akrabalık (baba-oğul-torun, amca-yeğen) hem de ilmî silsile (hoca-talebe) bağları gösterilmiştir.

Kuşak	Aile Üyesinin Adı	Lakabı	Vefat Tarihi	Akrabalık Bağı	Fıkıh Silsilesindeki Temel Rolü
1. Kuşak	Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî	el-Kādî	477/1084	Ailenin bilinen ilk reisi	“Faziletli altı kardeşin” babası olarak anılır. Oğullarına hocalık yapmıştır.
2. Kuşak	Ali b. Abdülazîz el-Mergînânî	Zahîrüddin el-Kebîr	506/1113	Abdülazîz’in oğlu	Faziletli altı kardeş arasında yer alır. Babasından ders almıştır.
	Muallâ b. Abdülazîz el-Mergînânî	Kıvâmüddin	-	Abdülazîz’in oğlu	Faziletli altı kardeş arasında yer alır. Babasından ders almıştır.
	Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî/el-Mergînânî	Şeyhülislâm, Şemsülislâm, Şemsüleimme el-Kādî	-	Abdülazîz’in oğlu	Faziletli altı kardeş arasında yer alır. Babasından ders almıştır.

105 Özel, “Kādîhan”, 24/122.

106 Kirmânî, *Cevâhiru'l-Fetâvâ* (Beyazıt, B2785), 26a.

107 Tetik, *Kadîhan'ın el-Fetava Adlı Eserinde Örf ve Adet*, 7.

3. Kuşak	Hasan b. Ali el-Mergînânî	Zahîrüddin	Vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır.	2. kuşaktan Ali'nin oğlu	Amcası Mahmûd 'dan ders almıştır.
	Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî	Bedreddin, el-Kādî	-	2. kuşaktan Mahmûd'un oğlu	Babası Mahmûd 'dan ders almış olabilir.
4. Kuşak	Hasan b. Mansûr Abdülazîz el-Özkendî	Kādîhan, Fahreddin	592/1196	3. kuşaktan Mansûr'ın oğlu, 2. kuşaktan Mahmûd'un torunun	Dedesi Mahmûd 'dan ve amcası Hasan 'dan ders almıştır.
	Tâhir b. Ahmed el-Buhârî ¹⁰⁸	İftihârüddîn	542/1147 [?]	2. kuşaktan Ali'nin kızının oğlu	Dayısı Hasan 'dan ve Kādîhan 'dan ders almıştır.

3. Mergînânî/Özkendî Ailesinin Dönemin Diğer Meşhur Aileleri ile İlişkileri

Mâverâünnehir coğrafyasında V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarda ilmî otoritenin şekillenmesi daha çok ulemâ silsileleri ve köklü aileler üzerinden gerçekleştiği görülür. Mergînânî/Özkendî ailesinin Mâverâünnehir Hanefî fıkhındaki kalıcı etkisi, sadece kendi içlerindeki kuvvetli ilmî silsileden değil, aynı zamanda dönemin diğer büyük ve nüfuzlu aileleriyle kurdukları stratejik hoca-talebe ve akrabalık ilişkilerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu ilişkiler, ailenin hem ilmî derinliğini hem de sosyal nüfuzunu pekiştirmiştir. Dolayısıyla Mergînânî/Özkendî ailesinin Mâverâünnehir'deki geniş ilmî yapının temel bir bileşeni olduğunu ve bu ağ içinde fikhî otoritelerini nasıl pekiştirdiklerini daha güçlü bir şekilde ortaya koymak için dönemin bazı etkili aileleri ile kurdukları stratejik ilişkiler üzerinde durmak faydalı olacaktır.

3.1. Buhârî Ailesi

Buhârî ailesi, Mergînânî/Özkendî ailesi ile hem akrabalık bağı hem de hoca-talebe ilişkisi bulunan bir ulemâ ailesidir. Ailenin bilinen ilk siması Abdürre-

108 Bu şahıs ile ilgili bilgiler aşağıda verilecektir.

şid b. Hüseyin el-Buhârî'dir. Kefevî, onu “Şeyhulislâm” lakabıyla anılan büyük fakihlerin arasında sayarak¹⁰⁹ “hem usûl hem fûrû’ açısından dinî ilimlerde mütebahhir âlimlerdendi”, “kendi döneminde Hanefî mezhebinin ileri gelenlerindendi” sözleriyle onun ilmî seviyesinin yüksekliğine işaret etmiştir.¹¹⁰ Doğum ve vefat tarihi, hocaları ve eserleri ile ilgili bilgi bulunmayan Abdürreşid b. Hüseyin el-Buhârî'den oğlu Kıvâmüddîn Ahmed b. Abdürreşid el-Buhârî fıkıh öğrenmiştir. Burhâneddin Ali b. Ebû Bekir el-Mergînânî (ö. 593/1197) gibi meşhur âlimlerin hocası ve döneminin tanınmış şahsiyetlerinden biri olan Ahmed b. Abdürreşid, Mergînânî ailesinin ikinci kuşaktan üyesi Zahîrüddin el-Kebîr'in kızı ile evlenmiş ve bu evlilikten İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî dünyaya gelmiştir (Buhara, 482/1090).¹¹¹ İftihârüddîn el-Buhârî, babasından, İzzeddin el-Kindî'den, Kıvâmüddin Hammâd b. İbrahim es-Saffâr'dan, dayısı Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî'den ve Kâdîhan'dan ilim öğrenmiştir.¹¹² Kefevî, hakkında övgü dolu sözlerle bahsederek İbn Kemal'in müctehid tasnifinde onu “mesâilde müctehid” grubunda gösterdiğini kaydetmiştir.¹¹³ 542/1147'de [?] Serahs'ta vefat etmiş ve Buhara'ya götürülerek orada defnedilmiştir.¹¹⁴

Kaynaklarda ona *Hizânetü'l-vâkı'ât*, *Hizânetü'l-fetâvâ*, *el-Vâkı'ât* ve *en-Nisâb* adlı eserler atfedilir.¹¹⁵ İlk üçünün aynı kitap olması muhtemel olan bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Onun en önemli eseri, Hanefî mezhebinde muteber dört fetvâ kitabının arasında sayılan¹¹⁶ *Hulâsatü'l-fetâvâ*'dır. Müellif bunu *Hizâ-*

109 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/337.

110 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/420.

111 M. Esat Kılıçer, “Buhârî, Tâhir b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/376; Muminov, *Hanaftıskiy mazhab*, 178.

112 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 3/124-125; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 146.

113 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 3/124.

114 Kılıçer, “Buhârî, Tâhir b. Ahmed”, 6/376. 482/1090'da doğup 542/1147'de vefat eden Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin 592/1196'da vefat eden Kâdîhan'ın öğrencisi olması akıllara soru işareti getirmektedir. Kefevî, onun günümüze ulaşmayan *en-Nisâb* adlı eserinde “el-Kâdî el-İmam dedi” diyerek aktardığım her mesele Fahreddin Ebû Ali Hasan b. Mansur el-Özkendî'ye aittir” şeklinde bir kaydın bulunduğunu söylemektedir (Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 3/126). Ayrıca *Hulâsatü'l-fetâvâ*'nın bazı yerlerinde “el-Kâdî el-İmam Fahreddin el-Özkendî” şeklinde kayıtlar olduğu da görülmektedir (bkz. *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 22a, 32a). Bu durum, Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin kaynaklarda verilen vefat tarihinin yanlış olabileceğini düşündürmektedir. (Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin vefat tarihi ile geniş bir değerlendirme için bkz. Göksun, *İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin Hulâsatü'l-Fetâvâ Adlı Eseri*, 40-45).

115 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 2/276; Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 3/124; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 146; Kılıçer, “Buhârî, Tâhir b. Ahmed”, 6/376.

116 Muminov, *Hanaftıskiy mazhab*, 179.

netü'l-vâkı'ât ve *en-Nisâb* adlı eserlerini ihtisar ederek telif etmiştir.¹¹⁷ *Hulâsatü'l-fetâvâ*, Mergînânî/Özkendî aile üyelerinin fıkıh meselelerine dair görüşlerinin tespiti açısından büyük önem taşır. Çünkü müellif eserinde özellikle dayısı Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'ye ve dayısının amcası Şemsüislâm Mahmûd el-Özkendî'ye sıkça atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla Mergînânî/Özkendî ailesinin fikhî görüşlerinin tespiti, ilgili bölümlerde sık sık nakillerde bulunduğu için özellikle Zahîrüddin el-Mergînânî'nin günümüze ulaşmayan *Kitâbü'l-akziyye*'sinin içeriğini öğrenmek açısından *Hulâsatü'l-fetâvâ* üzerinde ayrı bir çalışma yapılmalıdır.

3.2. Burhân Ailesi

Buhara'da V-VII. (XI-XIII.) yüzyıllarda Sadr unvanıyla hüküm süren ve bölgede Hanefîliğin en önde gelen temsilcileri olan ve üyelerinin hepsi “Burhânü'd-dîn” veya “Burhânü'l-mille ve'd-dîn” lakabını aldığı için “Âl-i Burhân” adıyla meşhur olan¹¹⁸ Burhan ailesinin bazı fertleri ile Mergînânî/Özkendî ailesinin bazı üyelerinin arasında hoca-talebelik şeklinde gelişen bir bağ bulunmaktadır. Ailenin bilinen ilk reisi “Sadr-ı Kebîr Nu'mân-ı Sâni (İkinci Ebû Hanîfe)”, “Bahrû'l-ulûm”, “Burhânü'l-mille ve'd-dîn” unvan ve lakaplarıyla tanınan Abdülazîz b. Ömer b. Mâze'dir (ö. 6/12. yüzyılın ilk çeyreği). O, daha önce Merv'de oturmaktayken 495'te (1102) Merv'in alınmasından sonra Selçuklu Sultanı Sencer (ö. 552/1157) tarafından “Nu'mân-ı Sâni” unvanıyla Buhara'ya sadr tayin edilmiş ve burada oturmaya başlamıştır.¹¹⁹ Onunla başlayan sadrlık görevi “Sadrüşşehîd”, “Seyfeddin”, “Melikü'l-İslâm”, “Ebû'l-Meâlî” unvan ve lakaplarıyla bilinen Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz (ö. 636/1238) ile son bulmuş ve ondan sonra makam yine bölgenin etkili bir ailesi olan Mahbûbî ailesine geçmiştir.¹²⁰

Burhan ailesinin bilinen ilk reisi Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze'den Mergînânî/Özkendî ailesinin ikinci kuşaktan üyesi Zahîrüddin el-Kebîr Ali ile oğlu Zahîrüddin Hasan ders okumuştur. Dolayısıyla ailenin fıkıh silsilesi Burhaneddin el-Kebîr üzerinden Şemsüleimme es-Serahsî'ye bağlanmakta ve

117 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 1b.

118 Ali Öngül, “Burhan Ailesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/430.

119 Öngül, “Burhan Ailesi”, 6/431.

120 Sadr sisteminin mahiyeti ve Burhan ailesinin sadrları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 32-39; Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 184-188; Öngül, “Burhan Ailesi”, 6/430-432.

onun aracılığıyla Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Hafs el-Kebîr'e kadar uzanan bir tarike bağlanmaktadır. Yine ailenin bir üyesi Sadrulislâm Tâhir b. Mahmûd el-Buhârî ise Kādîhan'ın öğrencisidir. Onun babası Burhâned-din el-Buhârî'nin (ö. 570/1174) *el-Muhîtu'l-Burhânî* adlı eserinde ise Mahmûd el-Özkendî ile Zahîrüddin Hasan el-Mergînânî'ye sıkça atıfta bulunulmuştur. Bu durum, iki büyük ulemâ ailesinin arasında güçlü ilmî temasların mevcut olduğunu göstermektedir.

3.3. Saffâr Ailesi

Saffâr ailesi, yetiştirdiği âlimler aracılığıyla IV-VI asırlarda Hanefi ilim halkasının Buhara'da devamında ve buradaki fıkıh birikiminin başka diyarlara aktarılmasında önemli bir yeri olan bir ailedir.¹²¹ Ailenin nesep silsilesi şöyledir:

İshâk b. Şît es-Saffâr el-Buhârî (ö. 405/1014'ten sonra) → *Ebû Nasr Ahmed b. İshâk es-Saffâr* → *Ebû İbrahim İsmail b. Ahmed es-Saffâr* (ö. 461/1069) → *Ebû İshâk İbrahim b. İsmail es-Saffâr* (ö. 534/1140) → *Kıvâmüddîn Hammâd b. İbrahim es-Saffârî el-Buhârî* (ö. 576/1181).

Mergînânî/Özkendî ailesinin bu ailenin bazı üyeleri ile hoca-öğrencilik bağı bulunmaktadır. Bunlardan 460 (1068) yılı civarında Buhara doğumlu, daha çok Saffâr ve Zâhid Saffâr diye bilinen, hak bildiği şeyleri söylemekten çekinmediği, ilâhî emirlere aykırı gördüğü uygulamalara karşı tepkisini sertçe ortaya koyduğu için Sultan Sencer tarafından bir süre Merv'de ikamete mecbur edilen¹²² Ebû İshâk İbrahim b. İsmail es-Saffâr, Mergînânî/Özkendî ailesinin dördüncü kuşaktan üyesi Kādîhan'ın hocasıdır. Kādîhan'ın kaynaklarda zikredilen iki fıkıh silsilesinden biri bu hocası ve onun ailesi üzerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Süleyman el-Cüzcânî'ye ulaşır.¹²³ Diğer silsile ise dedesi Mahmûd el-Özkendî ve amcası Zahîrüddin el-Kebîr Hasan el-Mergînânî üzerinden İmam Muhammed'in öğrencisi Ebû Hafs el-Kebîr'e ulaşır.¹²⁴

121 Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 192-193.

122 İlyas Üzüm, "Saffâr, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/462.

123 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/550.

124 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/549.

4. Mergînânî/Özkendî Ailesinin Fıkıhî Mirası

Mergînânî/Özkendî ailesi, Hanefî fıkıh tarihinin kritik bir evresinde, V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarda, Mâverâünnehir bölgesinin ilmî merkezleri olan Fergana, Mergînân ve Özkent'te kök salmış ve Hanefî mezhebinin buralarda gelişim süreçlerine doğrudan katkı sağlamış bir ulemâ silsilesidir. Ailenin fıkıhî mirası, dört kuşak boyunca sürdürülen kesintisiz ilmî silsileleri, mezhep içindeki yüksek rütbe-leri ve özellikle fetâvâ literatürüne kazandırdıkları eserler üzerinden şekillenmiştir.

4.1. Ailenin İlmî Silsilesinin Önemi

Mergînânî/Özkendî ailesinin fıkıh geleneğindeki en ayırt edici özelliği, bilginin bir ilmî silsile içinde baba-oğul, dede-torun ve amca-yeğen hattında aktarılmasıdır. Ailenin fıkıh silsilesi, Hanefî mezhebinin temel direklerine bağlanmaktadır. Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'nin (ö. 477/1084) oğullarına hocalık yapmasıyla başlayan bu gelenek, Hanefî fıkının büyük otoriteleri olan Şemsülemme es-Serahsî, Ebû İshâk İbrahim b. İsmail es-Saffâr ve Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze gibi isimler üzerinden mezhebin kurucu imamı Ebû Hanîfe'ye kadar ulaşmaktadır. Bu bağlantılar, aile fertlerinin bilgiyi ve ilmî icazeti nakletme yanında yazdıkları kitaplar ve verdikleri fetvalarla da mezhep içinde ve tabakat eserlerinde saygın bir yer edindiğini göstermektedir.

Mergînânî/Özkendî ailesinin yer aldığı fıkıh silsilesini ailenin dördüncü kuşaktan üyesi Kādîhan örneğinde şu şekilde gösterebiliriz:

Ebû Hanîfe (ö. 150/767)	
↓	
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805)	
↙	↘
Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832)	Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cüzcânî (ö. 200/816 [?])
↓	↓
Ebû Hafs es-Sagîr (ö. 264/877)	Muhammed b. Seleme (ö. 278/891)
↓	↓
Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî (ö. 340/952)	Ebû Bekir el-İskâf (ö. 333/944)
↓	↓

Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî (ö. 381/991)	Ebû Ca‘fer Muhammed b. Abdullâh el-Hindûvânî (ö. 362/973)
↓	↓
Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr en-Nesefî (ö. 424/1033)	Ebû İshâk en-Nevkâdî (ö. 434/1042)
↓	↓
Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060 [?])	Ebû Ya‘kûb es-Seyyârî
↓	↓
Şemsüleimme Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090)	Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Ahmed es-Saffâr
↓	↓
Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze ve Mahmûd el-Özkendî	Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl ez-Zâhid es-Saffâr (ö. 534/1139)
↓	↓
Zahîrûddin Hasan b. Ali el-Mergînânî	↓
↓	↓
Kâdîhan (ö. 592/1196)	

Bu şemadan görüldüğü üzere Mergînânî/Özkendî ailesinin fertleri (Kâdîhan’dan önceki kuşaklar) Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin öğrencilerinden Ebû Hafs el-Kebîr ile Maverâünnehir bölgesinde yerleşmiş olan koldan ilim almış, Kâdîhan ise hem bu koldan hem de İmam Muhammed’in yanı sıra İmam Ebû Yûsuf’un da öğrencisi olan ve Belh merkezli bir fikhî faaliyet yürüten Ebû Süleymân el-Cûzcânî ile başlayan ve Ebû Ca‘fer el-Hindûvânî’nin Semerkandlı öğrencisi en-Nevkâdî ile birlikte Horasan’dan Maverâünnehir’e geçmiş olan¹²⁵ koldan ilim almıştır.

4.2. Ailenin Üstlendiği Resmî Görevler

Aile fertlerine verilen unvanlar ve lakaplar, onların Mâverâünnehir fıkıh geleneğindeki otoritesini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî’ye verilen “el-Kâdî”, Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî’ye verilen “Şemsülislâm”, “Şeyhülislâm”, “el-Kâdî”, “Kâdî’l-kudât”, Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî’ye verilen “el-Kâdî”, Hasan b. Mansûr el-Özkendî’ye verilen “Kâdîhan” gibi unvan ve lakaplar, onların sadece ders vermekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda yargı (kazâ) ve fetva makamlarında görev aldıklarına da işaret etmektedir.

125 Huzeyfe Çeker, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe’den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 187, 200.

Nitekim Kefevî, Mahmûd el-Özkendî'yi “Şeyhülislâm” lakabıyla anılan âlimlerin arasında saymakta ve bu lakabın fetva vermek ve insanlar arasındaki tartışma ve anlaşmazlıkları çözmekle görevlendirilmiş büyük fakihlere verilmesinin örf haline geldiğini ifade etmektedir.¹²⁶ 432/1040 yılında İbrahim Tamgaç Han'ın başkenti Semerkant'a taşınmasından itibaren, Karahanlılar'ın ulemâya yönelik politikasının özelliklerinden birinin, yerel âlimleri resmî görevlere çekmek olduğunu ifade eden Muminov, bu dönemden sonra Semerkant'a kadı olarak tayin edilenlerin arasında Mahmûd el-Özkendî'yi de saymakta¹²⁷ ve onun kadı'l-kudât görevine atanması hocası Şemsüleimme es-Serahsî'nin hapsedilmesinden sonraki yıllara (466/1073) denk geldiğini ifade etmektedir.¹²⁸ Mâverâünnehr'in fethinden itibaren yaşadığı döneme kadar gelen ve daha çok Semerkant'ta yaşamış veya bulunmuş olan ulemânın biyografilerine dair *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserinde Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) Mahmûd el-Özkendî'yi “el-Kādî” ve “Kādî'l-kudât” olarak anması da¹²⁹ Muminov'un ifadelerini desteklemektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî'nin sadece oğlu Kādîhan'ın *Fetâvâ Kādîhan* adlı eserinde “el-Kādî” olarak anılmasından,¹³⁰ onun da kadılık görevinde bulunduğu tahmin edilmekle birlikte bu görevi nerede ve ne zaman icra ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kendi isminden ziyade “Han'ın (Hakan'ın) kadısı” anlamına gelen Kādîhan lakabı ile meşhur olan Hasan b. Mansûr el-Özkendî'nin de Buhara'da kadılık görevinde bulunduğu ifade edilmekte,¹³¹ IX. (XV.) yüzyıl müelliflerinden Muînülfukarâ, onun Sadrüşşehîd Ömer b. Abdilazîz el-Buhârî'den (ö. 536/1141) sonra Buhara'ya sadr tayin edilen Tâcü'l-İslâm Ebü'l-Mekârim Ahmed b. Abdülazîz el-Buhârî tarafından Buhara ve civar bölgelere kadı olarak atandığını belirtmekte-

126 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/337.

127 Muminov, *Hanafitskiy mazhab*, 199-200.

128 Aşirbek Muminov, “Şams al-aimma”, *İslam na territorii bıvsey Rossiyskoy İmperii* (Moskova: İzdatelskaya Firma “Vostochnaya Literatur” RAN, 2001), 3/121.

129 Nesefî, *el-Kand*, 430.

130 Kādîhan, *Fetâvâ Kādîhan*, 3/597.

131 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı: XI yüzyıl: Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 266; Muminov, *Hanafitskiy mazhab*, 180; Aiitmat Kariev, “Karahanlılar Devrinde Yetişmiş Orta Asya Fukahası ve Onların İdaredeki Yeri”, *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi = Journal of Islamic Studies* 6, (2018), 135.

dir.¹³² Tâcü'l-İslâm tahminen 551-559 (1156-1163) yılları arasında vefat ettiğinden¹³³ dolayı Kādîhan'ın bu göreve atanması da 536/1141 ile 551/1156-559/1163 tarihleri arasında olmalıdır. *Cevâhirü'l-Fetâvâ*'da Rükneddin el-Kirmânî'nin (ö. 565/1169) onun Buhara'da verdiği bazı fetvalarına yer verirken ondan "Kâdı'l-kudât" olarak bahsettiği de görülmektedir.¹³⁴

Bu bilgilerden hareketle Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî başta olmak üzere oğullarından biri olan Mahmûd b. Abdülazîz ile devam eden ve ondan itibaren Özkendî nisbesiyle anılan soyundan gelenlerin kadılık görevinde buldukları, Zahîrûddin el-Kebîr ile devam eden soyundan gelenlerin ise daha çok ilim tedrisi ile uğraştıkları sonucuna varmak mümkündür.

4.3. Ailenin Yazılı Mirası

Mergînânî/Özkendî ailesinin mirası, bilhassa Hanefî mezhebinin vâkıât ve fetâvâ türündeki literatürünün en önemli örneklerini oluşturmuştur. Ailenin ilmî mirasının zirvesi, şüphesiz Kādîhan'a ait olan *Fetâvâ Kādîhan* adlı eserdir. Kaynaklarda *el-Fetâva'l-Hâniyye* veya kısaca *el-Hâniyye* olarak da anılan bu eser, sadece bir fetva derlemesi değil, aynı zamanda mezhep içinde sahih ve râcih kabul edilen görüşleri bir araya getiren bir başvuru kaynağı konumundadır.

Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'ye nisbet edilen *el-Fevâid* ve *el-Fetâvâ*, Zahîrûddin Hasan el-Mergînânî'ye atfedilen *Kitâbü'l-akziye* ve *el-Fevâid* adlı eserler günümüze doğrudan ulaşmamış olsa da bu eserlerde yer alan fikhî görüş ve fetvalar, dönemin diğer büyük fakihlerinin eserlerinde (örneğin aile ile akrabalık bağı bulunan İftihârüddîn el-Buhârî'nin *Hulâsatü'l-fetâvâ*'sı) yapılan bolca atıf sayesinde dolaylı olarak korunmuştur. Bu durum, ailenin görüşlerinin fikhî külliyata sindiğini ve mezhep içinde benimsendiğini göstermektedir.

132 Ahmed b. Mahmûd Muînülfukarâ, *Târîh-i Mollazâde*, nşr. Ahmed Gülçin-i Meânî (Tahran: Merkez-i Mütaleât-i İrani, 1339), 69.

133 Öngül, "Burhan Ailesi", 6/431.

134 Kirmânî, *Cevâhiru'l-Fetâvâ* (Beyazıt, B2785), 16a, 26a,

4.4. Ailenin Fetvalarından Bazı Örnekler

Mergînânî/Özkendî ailesine mensup fakihlerin fıkıh düşüncesindeki ağırlığını ve pratik hayata dair yaklaşımlarını somutlaştırmak adına, kaynaklarda günümüze ulaşan fetvalarından bazılarını şu şekilde zikretmek mümkündür:

4.4.1. Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'nin Fetvaları

Kaynaklarda onun fikhî faaliyetleriyle ilgili bilgilere de rastlanmaz. Kefevî'nin de zikrettiği üzere¹³⁵ oğlu Zahîrüddin el-Kebîr'in kızı tarafından torunu İftihârüddîn el-Buhârî'ye ait *Hulâsatü'l-fetâvâ* adlı eserde onun aşağıdaki fetvası kaydedilir:

Bir adam diğerine: “Her ne zaman, seni azledersem sen benim vekilimsin” der, sonra da “Her ne zaman dönersem gerçekten azledilmişsin” derse, meşayih bu meselede ihtilaf etmiştir. Muhtâr olan, talak ve itâk hariç müvekkilin, vekilin huzurunda, onu vekaletten çıkarmasıdır. eş-Şeyh, el-İmâm Zahîrüddin el-Mergînânî'den işittiğine göre, Şemsüislâm Mahmûd el-Özkendî babası ve dedemiz olan el-Kâdî, el-İmâm Abdülazîz b. Abdürrezzâk el-Mergînânî'nin şöyle dediğini aktarmıştır: “Eğer azletmek isterse “Seni mutlak vekaletten azlettim, muallak vekaletten de döndüm” der. Bununla fetva verilir.¹³⁶

4.4.2. Zahîrüddin el-Kebîr Ali b. Abdülazîz el-Mergînânî'nin Fetvaları

Bazı fıkıh kitaplarında Zahîrüddin el-Kebîr Ali el-Mergînânî'nin görüşlerinin aktarıldığını görmek mümkündür. Kefevî, *Hulâsatü'l-fetâvâ*'dan şu bilgiyi nakletmiştir:¹³⁷

Allah Teâla'yı rüyada görme hakkında âlimler konuşmuşlardır. el-İmâm ez-Zâhid Rükünlislâm es-Saffâr el-Ensârî gibi meşayihden bazıları bunun câiz olduğunu söylemiştir. Dedem Şeyhülislâm Abdürreşîd b. Hüseyin de aynı görüştedir. Semerkand meşayihinin çoğunluğu bunu câiz görmemişlerdir. Hatta eş-Şeyh el-İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî şöyle demiştir: “Bunu iddia eden putlara tapandan daha kötüdür”. Buhâra meşayihinden muhakkik âlimler de bu görüştedirler. Onların arasında dedem, annemin babası Zahîrüddin el-Kebîr de vardır.¹³⁸

135 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/238-239.

136 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 329b.

137 Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/407-408.

138 bkz. Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 411b.

4.4.3. Şemsüislâm Mahmûd b. Abdülazîz'nin Fetvaları

Kaynaklarda kendisine atfedilen unvan ve lakaplardan döneminin meşhur şahsiyeti olduğunu anlamak mümkündür. Nitekim bazı Hanefî fıkıh kitaplarında, özellikle fetâvâ ve vâkıât türü eserlerin kazâ, dâva, şahitlik gibi bölümlerinde onun ismine ve görüşlerine sıkça atıfta bulunulduğunu görürüz. Burada Şemsüislâm Mahmûd el-Özkendî'nin fetva ve görüşlerine birçok yerinde rastlanılan Burhâned-dîn el-Buhârî'nin (ö. 570/1174) *el-Muhîtu'l-Burhânî* adlı eserinden bazı örnekleri vermekle yetineceğiz:

Şemsüleimme el-Özkendî'ye “Farz namazdan sonra dua ile meşgul olmak mı evlâ, yoksa sünnet namaz ile meşgul olmak mı?” diye soruldu. O, “Sünnet namaz ile meşgul olmaktır” dedi.¹³⁹

Eğer bir kimse diğer bir kimsenin elindeki eşyanın kendisine babasından miras kaldığını, daha sonra o eşyanın annesinden miras kaldığını iddia etse, bu gibi meselelerde el-Kâdî, el-İmâmü'l-ecel Şemsüleimme Mahmûd el-Özkendî “dâvacının dâvası reddedilmez, dâvalının da beyinesi kabul edilmez” şeklinde fetva verirdi. Dönemindeki meşayihin bazıları da ona tâbi olmuştur. İmam Zahîrüddin el-Mergînânî de bununla fetva verirdi. Bize göre doğru olan da budur.¹⁴⁰

Şemsüislâm Mahmûd el-Özkendî'ye malını vakfettikten sonra fakir düşen ve vakfından dönmek isteyen kimsenin durumu soruldu. O, “Vakfin feshedilmesi için iş kadiya götürülür” dedi.¹⁴¹

4.4.4. Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî'nin Fetvaları

Onun görüşlerine sıkça atıflarda bulunan hem yeğeni hem de öğrencisi İftihârüddin el-Buhârî *Hulâsatü'l-fetâvâ*'da şöyle der:

eş-Şeyh, el-İmam Zahîrüddin el-Mergînânî'den duydum ve bu *el-Akziyye*'de de böyledir: “Eğer (bir kişi) tanınmış bir adamdan satın aldığını iddia eder ve onu babasına ve dedesine nispet ederse (soyuyla birlikte zikrederse) veya eğer (sadece) “bir adamdan satın aldım” der ya da sadece ismini zikreder, soyunu (nesebini) zikretmezse, daha sonra bunu (satın alma iddiasını) mutlak olarak iddia ederse, onun davası dinlenir.¹⁴²

el-Muhîtu'l-Burhânî'de onun şu fetvası zikredilir:

139 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 5\3/°.

140 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 9/237.

141 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 6/234.

142 Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 00261), 296b.

Eğer hul' belirlenmiş bir bedel üzerine gerçekleşir ve kadın, belirlenen miktarı kocasına ödeyerek: "Bu hul' bedelidir" der, ancak koca: "Ben bunu hul' bedeli dışında, başka bir nedenle aldım" derse, denilmiştir ki: Söz kocanın sözüdür. Zahîrüdî el-Mergînânî bununla fetva verirdi.¹⁴³

Bu örnekler, Mergînânî/Özkendî ailesinin güncel fikhî sorunlara çözüm geliştirme yeteneğiyle Hanefî mezhebi içinde farklı hukuk dallarını kapsayan, köklü ve tercih sahibi bir ulemâ silsilesi olduğunu ve görüşlerinin dönemin en muteber fetva eserlerine girerek kalıcı bir miras bıraktığını göstermektedir.

Sonuç

V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir fıkıh geleneğinin Fergana bölgesindeki en etkili kollarından birini teşkil eden Mergînânî/Özkendî ailesini dört kuşak boyunca incelemeye çalıştığımız bu araştırmada Hanefî mezhebinin Orta Asya'daki kurumsallaşma sürecinde ulemâ sülalelerinin fikhî bilgi ve ilim silsilesini kesintisiz biçimde sürdürmede oynadığı hayati rolü ana hatlarıyla ortaya koyma hedeflenmiştir.

Yapılan araştırmalar neticesinde, Mergînânî ve Özkendî nisbelerinin tek bir aileye ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, ailenin Mergînânî (Zahîrüdî el-Kebîr Ali) ve Özkendî (Şemsüslâm Mahmûd) kollarının kardeş olduklarını ve bu iki koldan gelen hoca-öğrenci silsilesiyle bütünleşerek ilmi birliği sağladıklarını kanıtlamaktadır. Aile, V/XI. yüzyıldan itibaren fıkıh sahasındaki yetkinliğini bir aile geleneği olarak tevarüs etmiş, Abdülazîz b. Abdürrezzâk'ın altı fakih oğlu ile bu güçlü geleneğin temellerini atmıştır. Makalenin temel bulgusu, Mergînânî/Özkendî ailesinin, nesiller boyu tevarüs eden ilmî birikim sayesinde Hanefî literatüründe basit birer rivayet halkası olmanın ötesine geçerek, mezhep içi doktrinin şekillenmesinde ve fetva tercihlerinde kurumsal bir ağırlık kazandıklarıdır. Bu otorite, bir yandan Şemsüleimme es-Serahsî, Burhaneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer b. Mâze ve Ebû İshâk İbrahim b. İsmail es-Saffâr gibi zirve isimlerle kurulan ilmî bağlarla beslenmiş, diğer yandan ise yargı ve fetva makamlarında görev almalarıyla kurumsal hale gelmiştir. Silsilenin her bir üyesi aynı ilmî dereceye sahip olmasa da aile bir bütün olarak yetiştirdiği şahsiyetler ve ürettiği temel fıkıh literatürü vasıtasıyla mezhep içi hukukî tercihlerde referans noktası haline gelmiştir.

143 Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 3/359-360.

Ailenin ikinci kuşağından Şemsülişlâm Mahmûd b. Abdülazîz el-Özkendî'nin, dönemin en büyük Hanefî otoritesi olan Şemsüleimme es-Serahsî'den fıkıh tahsil etmesi, ailenin ilim silsilesinin gücünü ve kalitesini en üst düzeye çıkarmıştır. Bu stratejik bağlantı, Mergînânî/Özkendî ailesinin Mâverâünnehir'de Hanefî fıkının kurucu isimlerinin silsilesine doğrudan eklemleme başarısı olarak kabul edilmelidir. Ailenin en önemli temsilcisi olan Kādîhan Hasan b. Mansûr el-Özkendî'nin yetişme süreci, hem dedesi Mahmûd el-Özkendî'den hem de amcasının oğlu Zahrüddin Hasan el-Mergînânî'den ders almasıyla fikhî mirasın aile içinde ne kadar sistematik ve akrabalık bağları üzerinden aktarıldığını teyit etmiştir.

Mergînânî/Özkendî ailesinin fikhî mirası, özellikle Kādîhan'ın *Fetâvâ Kādîhan* (*el-Fetâva'l-Hâniyye*), İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin *Hulâsatü'l-fetâvâ*, Rükneddin Muhammed b. Ebü'l-Mefâhir el-Kirmânî'nin *Cevâhiru'l-Fetâvâ* ve Burhâneddin Mahmûd b. Ahmed Buhârî'nin *el-Muhîtu'l-Burhânî* eserleri üzerinden günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerden *Hulâsatü'l-fetâvâ*, aile üyelerinin günümüze ulaşmayan vâkıât ve fetâvâ çalışmalarına dair önemli atıflar içermesi bakımından kritik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla, *Hulâsatü'l-fetâvâ*'da Mergînânî/Özkendî ailesine yapılan atıflar sistematik bir şekilde toplanmalı ve bu yolla ailenin kayıp fikhî çalışmalarının muhteviyatı mümkün olduğunca tespit edilerek gün yüzüne çıkarılmalıdır.

Kaynakça

- Aydınlı, Osman. “Öz kent Şehri, Türkler’in İslamlaşması ve İslam Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Rolü”. *İSTEM* 25 (Kasım 2016), 125-149.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ’ü'l-mü’ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn*. 2 Cilt. İstanbul 1951.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu -vakıf hukuku bağlamında X-XIII. yüzyıl Orta Asya Hanefî hukuku üzerine bir inceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Belhî, Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Fezâil-i Belh*. nşr. Abdülhay Habîbî. Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i İran, 1350.
- Buhârî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fıkhî'n-Nu'mânî*. nşr. Abdülkerim Sâmî el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004.
- Buhârî, Tâhir b. Ahmed. *Hulâsatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 00261, 1b-444a.
- Çeker, Huzeyfe. “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe’den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201.
- Edirnevî, Kâmî Efendi. *Mehâmmü'l-fukahâ fi tabakâti'l-Hanefiyye*. Edirne: Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, 6984, 1-110.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya‘kub. *el-Mirkâtü'l-vefiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17186, 1a-109b.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı: XI yüzyıl: Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Göksun, Muhammed Musab. *İftihâruddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin Hulâsatü'l-Fetâvâ Adlı Eseri (Kaynakları ve Literatürdeki Yeri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Güçlü, Hasan. *Keferî'nin Ketâib'i Çerçevesinde Hanefî Mezhebinin I. Mâverâünnehir Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2024.
- Hamevî, Yâkûb b. Abdullâh. *Mu‘cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdir, 1977/1397.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *el-‘Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, nşr. Muhammed Osmân. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2008.
- İbn Kutluboğa, Zeyneddin Kâsım. *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf. Dimaşk 1413/1992.
- İbn Nukta, Muhammed b. Abdülganî. *Tekmiletü'l-İknâl*. nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî. 4 Cilt. Mekke: Merkezü İhyâ'î't-türâsi'l-Arabî, 1410/1989.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-ğadir*. nşr. Abdürezzâk Gâlib el-Mehdî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Kâdîhan, Hasan b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdihan*. nşr. Sâlim Mustafa el-Bedrî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009.

- Kârî, Ali b. Sultân. *el-Esmâri'l-ceniyye fî esmâi'l-Hanefiyye*. nşr. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed. Bağdat: Dîvânü'l-vakfi's-sünnî, 2009.
- Kariev, Aiitmamat. "Karahanlılar Devrinde Yetişmiş Orta Asya Fukahası ve Onların İdaredeki Yeri". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi = Journal of Islamic Studies* 6 (2018), 125-138.
- Kaşgârî, Mahmûd b. Hüseyin. *Dîvânü lügâti't-Türk*. nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge. 3 Cilt. İstanbul 1333.
- Kâtib Çelebî. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü ihyâ'î't-türâsi'l-'Arabî, ts.
- Kâtib Çelebî. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. nşr. Mahmûd Abdülkadir el-Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Merkezü'l-Ebhâs li't-Târîh ve'l-Fünûn ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye (IRCICA), 2010.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara'al-Nahr İslam Hukukçuları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhâtâr*. nşr. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer ve Huzeyfe Çeker. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2017/1438.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kılıçer, M. Esat. "Buhârî, Tâhir b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/376. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân. 3 Cilt. Bağdat 1426/2005.
- Kirmânî, Muhammed b. Abdüreşid. *Cevâhirü'l-Fetâvâ*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B2785, 1b-218a.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00840, 1a-294a.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 01874, 1b-208a.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat, 00170, 1b-209a.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. Muhammed Abdülfetâh el-Hulv. 5 Cilt. Riyad, 1413/1993.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Edirne: Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, 976, 1b-207a.
- Kureşî, Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 04312, 1b-305a.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Ahmed ez-Za'bî. Beyrut: Dârü'l-erkâm, 1998/1418.
- Makdîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. nşr. M. J. De Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1906.

- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkıbü Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Haydarabad: Matbaatü Meclisi dâireti'l-maarifi'n-Nizâmîyye, 1321/1903.
- Muhammadjanov, A. R. "Margilon-Marginon ma'nosi haqida". *Margilon şahrinin cahon tsivilizatsiyasi tarixidagi orni*. ed. Ş. İ. Salihov ve dğ. Taşkent-Mergînân: UzR FA "Fan" Naşriyoti, 2007.
- Muînülfukarâ, Ahmed b. Mahmûd. *Târîh-i Mollazâde*. nşr. Ahmed Gülçîn-i Meânî. Tahran: Merkez-i Mütaleât-i İrânî, 1339.
- Muminov, Aşirbek. *Hanafitskiy mazhab v istorii Tsentralnoy Azii*. Almatı: Kazak Entsiklopediyası, 2015.
- Muminov, Aşirbek. "Şams al-aimma". *İslam na territorii bıvşey Rossiyskoy İmperii*. 3/120-121. Moskova: İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatur" RAN, 2001.
- Nesefî, Ömer b. Muhammed. *el-Kand fi zikri 'ulemâ' i Semerkand*. nşr. Yûsuf el-Hâdî. Tahran: Âyine-yi Mîras, 1999.
- Öngül, Ali. "Burhan Ailesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/430-432. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet. "Kâdihan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/121-123. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Pospelov, Evgeniy Mihayloviç. *Gegrafiçeskie nazvaniya mira: Toponimiçeskiy slovar*. Moskova: Russkie slovari, 2002.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1408/1988.
- Sebetov, Zharkynbai. "Günümüz Kırgızistan Topraklarında Bulunan Şehirlere Nisbet Edilen Âlimler ve Onların Fıkıh İlmine Katkıları". *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirleri Kitabı*. ed. Murat Şimşek, Aiitmammat Kariev, Yakup Koçyiğit. 567-579. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Mültekât fi'l-fetâva'l-Hanefiyye*. nşr. Mahmûd Nassâr, Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut 1420/2000.
- Solakzâde, Halil Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, V1606/4, 1b-256a.
- Şimşek, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. İstanbul: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- Taşagıl, Ahmet. "Mergînân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/181. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Temîmî, Takıyyüddin b. Abdulkâdir. *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 01029, 1b-377b.
- Tetik, Hasan. *Kadîhân'ın el-Fetâvâ Adlı Eserinde Örf ve Âdet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Ûşî, Ali b. Osman. *el-Fetâva ş-Sirâciyye*. nşr. Muhammed Osmân el-Bistevî. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2011.
- Ûşî, Ali b. Osman. *Nisâbü'l-ahbâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 00088-001, 1b-81b.
- Ûsrüşenî, Muhammed b. Mahmûd. *Fusûlü'l-Ûsrüşeni*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizade 00202, 1a-406a.
- Ûzüm, İlyas. "Saffâr, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/462-463. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyerü a 'lâmi 'n-nübelâ*. nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Muhyî Hilâl es-Serhan. 25 Cilt. Beyrût 1404/1984.
- Zirikî, Hayrüddîn. *el-A 'lâm: kâmusu terâcimi li-eşheri 'r-ricâl ve 'n-nisâ mine 'l- 'arabi ve 'l-mus-ta 'rabîne ve 'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut 2002.